

כיפורים, כפרה, טומאה וטהרה –
זיכרון ושכחה, 'באר העבר' ותהום הנשייה

רחל אליאור

יתוך שימוש במלה בחיי היום יום שלנו, אנו שוכחים שהמלים אינן אלא קטעים של סיפורים קדמונים ונצחיים ושאונו בונים את בתינו, בדומה לברברים, משברי הפסלים וצלמי האלילים. מושגינו והגדרותינו המפוכחים ביותר הם היפעלויות רחוקות של מיתוסים וסיפורים קדומים. אין אפילו פירור אחד מתוך האידיאות שלנו שאינו מתייחס על מיתולוגיה – שלא היה אי-אז מיתולוגיה משונת צורה, חבולה, כזאת שלאחר גלגול¹.

א. מבוא

הזיכרון היהודי מורכב משכבות ורבדים שנצברו לאטם לאורך פרק זמן ארוך של למעלה משלושת אלפים שנה. חלקו אבד בתהום הנשייה ובתמורות העתים, חלקו שרד בשפה על ביטוייה הכתובים והחקוקים באבן, חלקו נשכח, חלקו הושכח, וחלקו שרד בספרות העברית והארמית הקדומה ששרידיה הגיעו לידינו ממקורות שונים מן העת העתיקה ועד ימינו. בספרות ששרדה מן האלף הראשון לפני הספירה, על שלושת מכלוליה – זה הידוע כאסופה המקראית, זה המוכר כמגילות מדבר יהודה וזה המכונה ספרים חיצוניים, שנכתבו כולם בעברית ובארמית מימי בית ראשון ועד חורבן בית שני – מצויים שרידי זיכרונות עתיקים השזורים אלה באלה במשזרים נשכחים ומעוררי תהייה.

דומה שאין צריך לומר שכל אחד מהחיבורים המרכיבים מכלולים אלה הוא בעל צביון ייחודי וקול מובחן המשקף חוג מסוים, לשון מיוחדת ותקופה מוגדרת שהותירו חותם ייחודי. אולם עיון במכלולים השונים שהתחברו בקהילות שונות לפני חורבן בית שני והאזנה קשובה לקלות העולים מהם, לזכרונות המשוקעים בהם ולמרחבים האסוציאטיביים והלשוניים המהדהדים בהם, מלמד על קשרי גומלין מורכבים בין החיבורים השונים. קשרים אלה יוצרים מחוזות זיכרון החורגים מתחומו של היחיד אל עבר תפיסת עולם היסטורית ועולם מושגים קיבוצי, המושתתים על רשתות משמעות תרבותית ויצירה דתית משותפת. על מחוז זיכרון אחד, הקשור במיתוס ובמיסטיקה, בפולחן ובמקדש, בכהונה ובמלאכים, ששרידיו מצויים במסורות ספרותיות שונות מלפני הספירה, 'המקדדות, מתמצות ומעגנות זיכרון תרבותי', כדבריו של ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה, אני מבקשת להתחקות, בזיקה ליסודותיו העתיקים של יום הכיפורים.²

¹ ברונו שולץ, 'מיתוזיה של המציאות', בתוך חנויות קינמון, תרגם י' ברונובסקי, תל אביב תשמ"ו, עמ' 272

² למשמעותם של 'מחוזות הזיכרון' ולעניין הקידוד, התמצות והעיון של זיכרון לאומי-תרבותי ראו: פי' נורה, 'בין זיכרון להיסטוריה- על הבעייה של המקום', זמנים, גיליון מס' 45 (1993), עמ' 4-19.

יום הכיפורים נזכר כמועד השישי ברשימת שבעת מועדי ה' החלים בשבעת חודשי השנה הראשונים על פי הלוח המקראי שראשיתו נזכרת בקצרה בספר שמות יב 2 וענינו מפורט בספר ויקרא כג 4, 26--32. מועדים אלה נמנים ברשימה מתוארכת ממחצית החודש הראשון, שבו חל המועד הפותח את מחזור המועדים, פסח, ועד למחצית החודש השביעי שבו חל המועד השביעי החותם את מועדי ה', חג הסוכות (ויקרא כג 4--44). המועד השישי בין שבעת מועדי ה' מכונה יום הכיפורים ושבט שבתון (שם כג 26-32), וקרבת היום מפורטים בספר במדבר (כט 7--11). פרטי עבודת היום, שנערכה בידי הכהן הגדול בקודש הקודשים במקדש, ובידי שליחו, 'האיש העתי', שהשלים את מצוות היום בארץ גזרה במדבר, מתוארים בהרחבה בפרק ט"ז של ספר ויקרא. תכליתו של מועד זה ותכלית עבודת היום, הכפרה וההיטהרות מחטא, מפורטת בסיום תיאור עבודת הכהן הגדול ועבודת האיש העתי: 'כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. שבת שבתון היא לכם ועיניכם את נפשותיכם חקת עולם... וכפר את מקדש הקדש ואת אהל מעד ואת המזבח יכפר ועל הכהנים ועל כל עם הקהל יכפר. והיתה זאת לכם לחקת עולם לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה' (שם, טז 30-34).³

באסופה המקראית נזכר מועד זה לראשונה בספר שמות, בזיקה למזבח הזהב בקודש הקודשים, שם נזכרת הכפרה הנערכת פעם בשנה בידי הכהן הגדול, המוגדרת אף היא כקודש קודשים: 'וכפר אהרון על קרנותיו אחת בשנה מדם חטאת הכפרים אחת בשנה יכפר עליו לדורותיכם קדש קדשים הוא לה' (שמות ל 10). ככל הנראה הזיית הדם על הכפורת טיהרה את המקדש מטומאת בני ישראל, מפשעיהם ומחטאתם וטקס שילוח השעיר לעזאזל למדבר, כשעוונות בני ישראל על ראשו, כיפר על חטאי העדה ופשעיה וטיהר אותה

³ על יום הכיפורים במקרא, על ההשקפה הכוהנית המצויה בבסיסו ועל מקומו בהשוואה לטקסי כפרה של מקדשים במזרח הקדמון המתועדים בספרות האכדית ראו דיון מקיף אצל J. Milgrom, *Leviticus 1-16. A New Translation with Introduction and commentary*, New York 1991, pp.42-52, 1009-108 (*The Ancor Bible*). קובע במבוא לספרו את תאריך חיבורו של ספר ויקרא ואת המקור הכוהני העומד בבסיסו לימי בית ראשון, וזו גם דעתו של מנחם הרו, ראו M. Haran, *Temples and Temple Service in Ancient Israel*, Oxford 1978, pp. 1-12, 146-148. ראו ד"צ הופמן, ספר ויקרא, ירושלים תשי"ג, דף רצח ואילך. לעיון מחקרי מקיף על המסורת המקראית על יום כיפור ועל מקבילותיה במגילות מדבר יהודה, בספרות החיצונית ובספרות ההלניסטית, ועל התפתחויותיה המאוחרות בראשית הנצרות ראו D. Stokl Ben Ezra, *The Impact of Yom Kippur on Early Christianity: The Day of Atonement from Second Temple Judaism to the Fifth Century*, Tubingen 2003, pp. 13-145 להתפתחותו ההיסטורית של יום הכיפורים בתקופת המשנה והתלמוד השו"י תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 259-306. עוד עיינו ש' לוינסטאם, יום הכיפורים, אנציקלופדיה מקראית, כרך ג, ירושלים תשי"ח, טורים 595--600

מעוונותיה. כמה מהקשריהם העתיקים והלא ידועים של טקסים אלה נדונים בחיבורים שנמצאו בין מגילות מדבר יהודה.

בספר היובלים, שנכתב בחוגים כוהניים במחצית המאה השנייה לפני הספירה ונמצא במקורו העברי בין מגילות מדבר יהודה בקומראן, מסופרים ונכתבים מחדש ספר בראשית וחלק מספר שמות, מהבריאה ועד מעמד סיני. העריכה המחודשת נעשתה בזיקה למסגרת כרונולוגית שביעונית, המחלקת את ההיסטוריה לשבתות שנים וליובלים, או ליחידות של שבע שנים ו-49 שנים. הסיפור מסופר תוך כדי הבהרת פרטי לוח השנה וקביעת מועדים מדויקים לסיפורי בראשית הכוללים יום, חודש, שמיטה ויובל.⁴ סיפורי בראשית נקשרים בספר היובלים לשבעת מועדי ה' ומעלים זכרונות לא ידועים שעייגונם ההיסטורי, הנקשר במועד החג, בעשור לחודש השביעי, מתרחש בפרקים שונים בארבעים-ותשעה היובלים שקדמו למעמד סיני. זאת לעומת המסורת המקראית הכורכת את שבעת המועדים ביציאת מצרים, בדור המדבר ובמעמד סיני, בספר שמות, ללא זיקה לסיפורי ספר בראשית.

יום הכיפורים נזכר בספר היובלים בשני הקשרים שאינם מצויים במסורת המקראית: **הראשון** הוא סיפור בני אלוהים ובנות האדם המקדים את סיפור המבול (בראשית ו 1--4). סיפור נודע זה על חטא פריצת הגבולות בין שמים וארץ, נקשר בספר חנוך בחטא העירים שקשרו קשר נגד בוראם, ומופיע בספר היובלים כסיפור מלאכי אלהים שפרצו את גבולות הבריאה המפרידים בין דרי שמים ליושבי הארץ, השחיתו דרכם, חיללו את הקודש ופרצו שלא כדין את הגבולות בין בני מוות לבני אלמוות.

בני אלהים, המכונים במסורות השונות עירים או מלאכים, ומנהיגיהם נקראים שמחזי **ועזאל**, חטאו בשעה שירדו משמים לארץ ולקחו בשרירות לבם נשים בנות אנוש, והולידו ענקים המכונים גבורים או נפילים. הענקים שנולדו מייחוד אסור בין בני אלמוות לבנות מות, צמחו לממדים מפלצתיים. בשל רעבונם של ענקים אלה שנולדו מחוץ לגדר הטבע, ולפיכך אין בטבע מזון מוכן עבורם, הם מילאו את הארץ חמס וגרמו לבוא המבול, הנתפס כעונש על חטאים שאין להם כפרה (ספר היובלים ה 1-21). בסיום הסיפור המבאר את משמעות קשירת הקשר נגד סדרי האל ואת חילול הקודש שבפריצת הגבולות בין שמים וארץ, את ההשחתה הבלתי

⁴ ספר היובלים, תרגום ופירוש מ' גולדמן, בתוך א' כהנא, הספרים החיצוניים, א, תל אביב תרצ"ז, עמ' רטז-שיג. על ספר היובלים ראו O. F. J. C. Vanderkam, *The book of Jubilees* (CSCO 510-511), Leuven 1989; cf. Wintermute, *Jubilees*, in: J. H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha*, 2 vols, M. Albani, J. Frey and A. Lange (eds), *Studies in the* Garden City 1983-5, II, pp. 35-142. עוד ראו Annie Jaubert, 'Le Calendrier des Jubiles et *Book of Jubilees*, Tubingen 1997. על הלוח בספר היובלים ראו J. VanderKam, *Calendars in the* : de la Secte de Qumran', *Vetus Testamentum* 3 (1953), pp 250-264. *Dead Sea Scrolls: Measuring Time*, London and New York 1998; מ' סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשס"ח.

נמנעת הכרוכה בעבירה על הציווי האלוהי המיוסד על הפרדה ותחימת תחומים, ואת תוצאותיה הרות האסון, עולה לראשונה רעיון התשובה הכרוך ביום הכיפורים:

ועל בני ישראל נכתב וקוים אם **ישבו** אליו **בצדק** יעזב כל חטאתם ונשא לכל עוונם⁵: קוים ונכתב כי ירחם על **כל השבים** מכל מגוריהם **פעם בכל שנה**. וכל אשר **השחיתו את דרכיהם** ועצתם לפני המבול לא נשא להם פנים רק **לנח** לבדו כי נשא אליו פניו בעבור בניו אשר הצילם ממי המבול בעבורו כי **צדיק** לבו בכל דרכיו כמצווה עליו ולא עבר על כל אשר צוהו ה' (ספר היובלים ה 17-19).

ספר היובלים קובע כי משפט האל בארץ אשר התרחש **בעבר** הרחוק בזיקה לחטאי העירים 'וכל אשר השחיתו את דרכיהם' שמילאו את הארץ חמס וגרמו לעונש המבול, קשור למשפט יום הכיפורים **בעתיד** ביחס לחטאי בני ישראל, היכולים להינצל מעונש על חטאיהם ועל רשעתם על ידי החזרה בתשובה ושמירת דרכי הצדק. הזיקה בין חטאי המלאכים לבין עונש המבול על חטאים שאין להם כפרה, וזיקתם ליום זיכרון שנתי שבו מזכירים את החטאים שהביאו לחורבן הארץ, חוזרים בתשובה וזוכים לכפרה ונשיאת עוון, עולה במסורות שונות קדומות ומאוחרות הקשורות ליום הכיפורים, כפי שגראה להלן בהרחבה. צדקתו של נח, הקשורה בשמירת מצוות, בכינון הדגם של נישואים בתוך המשפחה, בספירת ימי הלוח, בשבועה וברית, בהצלה מעונש המבול ובראשיתו של חג השבועות, נידונה אף היא בספרות זו בהקשרים שונים בזיקה למסורת הלוח הכהוני, הקשור בחישוב ימי המבול שטיהר את הארץ.⁶

⁵ משפט זה מתייחס לדברי ירמיהו לו, 3 הקשורים ביום הכיפורים: 'אולי ישמעו בית יהודה את כל הרעה אשר אנכי חשב לעשות להם למען **ישבו** איש מדרכו הרעה **וסלחתי לעוונם ולחטאתם**'. דברי אלהים הנאמרים בידי ירמיהו נקראים בידי ברוך בן נריה ביום הכיפורים ככתוב שם בהמשך הפרק: 'וקראת במגלה אשר כתבת מפי את דברי ה' באזני העם בית ה' **ביום צום** וגם באזני כל יהודה הבאים מעריהם תקראם. אולי תפל תחנתם לפני ה' **וישבו איש מדרכו הרעה** כי גדול האף והחמה אשר דבר ה' אל העם הזה' (שם לו 6-7). השוו 'חי אני, נאם אדני ה', אם אחפץ במות הרשע, כי אם **בשוב** רשע מדרכו וחי' (יחזקאל לג 11).

⁶ לנח שעליו נאמר: 'והוא האריך ימים בארץ מבני האדם בעבור צדקו כי תמים היה בצדקו...' (היובלים י 17) מוקדשות מסורות שונות בספרות הכהנית של 'בית צדוק ואנשי בריתם', הקשורות במקומו בשושלת הכהנית בין חנוך, מתושלח, למך, אבותיו, ומלכיצדק בן אחיו (יובלים ז 38; חנוך ב פרק מג). המסורות הללו מרחיבות את סיפור המבול המקראי לסיפור היטהרות מחטא של פריצת גבולות, בזיקה ללוח המקודש הקשור בכינון גבולות (חנוך א, פרקים סד-סז, קו; היובלים, פרקים ה-ז). על נח והמבול בקומראן ובספרות העת העתיקה ראו: M. Bernstein, 'Noah and the

Flood at Qumran', *The Provo International Conference on the Dead Sea Scrolls: Technological Innovations, New Texts, and Reformulated Issues* (eds.), D.W. Parry and E. Ulrich (STDJ 30), Leiden 1999, PP. 199-231; Devorah Dimant, 'Noah in Early Jewish Literature,' *Biblical Figures Outside the*

ההקשר **השני** שבו נזכר יום הכיפורים בספר היובלים, בדרך השונה מנוסח המסורה, הוא חטא מכירת יוסף. חטא זה מוצג כחטא משותף של בני יעקב שלא כיפרו על חטאם הנורא (ויותנכלו אליו ויעשו לו בערמה להמיתו וישובו וימכרוהו לסוחרים ישמעאלים' היובלים לד 11) ולא באו על עונשם. על כן חטא זה שחוטאיו לא נענשו מחייב זיכרון לדורות וכפרה כללית של צאצאי החוטאים, שהיו ראויים למיתה על פי החוק המקראי: 'וגונב איש ומכרו ונמצא בידו מות יומת' (שמות כא 16). הסיפור בנוסח ספר היובלים (לד 10-18) קושר בין חטא מכירת יוסף בידי אחיו: 'ובני יעקב שחטו שעיר עזים ויטבלו את כתונת יוסף בדמו וישלחו אל יעקב אביהם **ויהי בעשירי לחודש השביעי**', לבין הכפרה המתחייבת ממנו, שהוטלה על בני ישראל לדורותיהם במועד זה (שם לד 18). הכפרה קשורה בזיכרון החטא, עליו יש להתענות מדי שנה, הן בכתונת אותה לובש הכהן הגדול כחלק מבגדי הקדש המתבקשים בעבודת היום (ויקרא טז 4) והן בשעירי עזים לחטאת הקשורים בעבודת יום הכיפורים (שם 5-10). סיפור חטא מכירת יוסף מסופר בהרחבה גם ב'צוואות בני יעקב' או 'צוואות השבטים', שהתחברו במאות האחרונות לפני הספירה בחוגים כוהניים הקרובים למחברי ספר היובלים, נמצאו בחלקן בין מגילות מדבר יהודה ונשמרו בתרגומים בספרים החיצוניים. במאות הראשונות לספירה מסופר הסיפור הקושר בין מכירת יוסף ליום הכיפורים בספר 'היכלות רבתי', המספר על מות עשרת הרוגי מלכות ככפרה על חטא מכירת יוסף בידי עשרת אחיו, ומצוי בנוסחים שונים במדרש עשרת הרוגי מלכות, בפיוט 'אלה אזכרה' הנקרא בתפילת מוסף ביום הכיפורים, ובדיון ביום הכיפורים במדרש 'פרקי דרבי אליעזר' כפי שנראה להלן.⁷

Bible (eds.), M.E. Stone and T.A. Bergren; Harrisburg: 1998, pp. 123-50; F. García Martínez, *Qumran and Apocalyptic* (STDJ 9), Leiden 1992, pp. 24-44; F. García Martínez, 'Interpretation of the Flood in the Dead Sea Scrolls,' *Interpretations of the Flood* (eds), F. García Martínez and G.P. Luttikhuisen; Leiden: 1998, pp. 86-108 (TBN 1); על חישוב לוח השנה המקודש המסופר בזיקה לתאריכי המבול ולמסורת חג השבועות, ראו: רחל אליאור, מקדש ומרכבה מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 144-148; M. Zipor, 'The Flood Chronology: Too Many an Incident', *Dead Sea Discoveries* 4, no. 2 (1997), pp 207-210; כנה ורמן, 'עיצוב מאורעות דור המבול בספר היובלים', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 183-202. לכתובת לוח השנה בתורה השוו מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר בראשית, מנוח ועד אברהם, ירושלים תשל"ד, עמ' 29-32. קאסוטו שהביא מקבילות עתיקות לסיפור המבול וצרף דיונים מאלפים על הלוח העולים מסיפור זה, כתב את חיבורו לפני שנתפרסמו מגילות מדבר יהודה המייחסות עצמן לכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם, הכוללות מסורות רבות עניין בדבר המבול.

⁷ על ההשתלשלות הספרותית וההיסטורית של הקשר בין חטא מכירת יוסף ליום הכיפורים – החל בספר היובלים לד, עבור בספרות ההיכלות, שם נקשרת מכירת יוסף למסורת עשרת הרוגי מלכות בספר היכלות רבתי (סינופסיס לספרות ההיכלות (P. Schäfer, M. Schlüter and G. von Mutius (eds.), *Synopse zur Hekhalot Literatur*, Tübingen (1981), סעיפים 108-109), המשך במדרש שיר השירים רבה, במדרש עשרת הרוגי מלכות (א' ילינק, בית המדרש,

בספר שמות ובספר ויקרא, הכפרה המכוונת למחות את הטומאה הנוצרת כתוצאה מפשעים הממיטים מוות, היא מעשה פולחני, הנעשה פעם בשנה, בידי הכהן הגדול, המכפר על חטאי העדה כולה. ספר היובלים, לעומת זאת, רואה את העלאת הקטורת ועבודת הקרבנות הקבועה הנערכת מדי שבת בידי הכהנים ככפרה על ישראל (היובלים נ 10--11), ותובע יום צום ומספד ביום הכיפורים לזכר חטא מכירת יוסף. הריטואל הכהני המתואר בספר ויקרא איננו מתייחס לחטא מסוים או לסיפור מפורש על עוון מסוים, אלא מכפר על מכלול החטאים שהאדם מועד אליהם בכל זמן ובכל מקום.⁸

הריטואל המפורט בספר ויקרא (בפרק ט"ז) מחבר בעבודת היום מחוזות זיכרון מיתיים ומיסטיים, ומישורים על-זמניים ועל-מקומיים שונים. ריטואל מורכב זה מקדד, מתמצת ומעגן זיכרון פולחני דו-כיווני, המורכב משורה של פעולות דרמטיות הנושאות משמעות סמלית של טיהור וקידוש, אזכור וכפרה, סליחה וריצוי. פעולות פולחניות אלה נערכות זו אחר זו פעם בשנה בשני מתחמים הטרוטופיים,⁹ המשקפים בהתאמה את תחום הטהרה ומקור החיים, מזה, ותחום הטומאה ושלטון המוות, מזה, ונבדלים מכל שאר המקומות במידת ריחוקם מהשגה אנושית רגילה הנמצאת בתחום הנראה. המתחם האחד מצוי במקום המקודש, החורג בהווייתו הנסתרת מגבולות הזמן והמקום. מקום זה קשור למקור החיים האלוהי, לטהרה, לנצחיות ולמחזורי הבריאה והפריון ונודע כקודש הקדשים, כדביר ומקום הכפרות - מקום הכרובים, שאליו נכנס הכהן הגדול

ירושלים תרצ"ח, חלק ב, עמ' 64-65; יי אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ניו יורק 1915, תל אביב תשכ"ט, ח"ב, עמ' 449-440 ובפיוט 'אלה אזכרה' הנאמר סמוך לסדר העבודה ביום הכיפורים (ראו הערה 30 להלן), וכלה בפרקי דרבי אליעזר, פרק לח, ראו: R. Boustani, G. Reeg, *Die Geschichte von den Zehn Martyrern*, Tübingen 1985, *From Martyr to Mystic: Rabbinic Martyrology and Making of Merkavah Mysticism*, Tübingen 2005, pp. 81-99. יהודי אתיופיה קראו ליום הכיפורים בשם 'חג יוסף' מטעם זה. ראו: אי"ז אשכולי, הפלשים: ביבליוגרפיה, ירושלים תרצ"ז, עמ' 63.

על הזיקה לספרות ההיכלות ראו: יי דן, 'התהוותו ומגמותיו של מעשה עשרת הרוגי מלכות', מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, ירושלים תשל"ג, עמ' 15-22; ונוסח 'סיפור מה שאירע לעשר הרוגי מלכות עבור מכירת יוסף' במאמרה של מיכל אורון, 'נוסחים מקבילים של סיפור עשרת הרוגי המלכות ושל ספר היכלות רבתי', אשל באר שבע, באר שבע תש"מ, עמ' 81-96. סקירה מעודכנת של המחקר על נוסחי סיפור עשרת הרוגי מלכות ראו בוסתן (לעיל) עמ' 8-14, השוו מ' הרשור, 'מדרש עשרת הרוגי מלכות', סיני עא (תשל"ב) עמ' ריח-רכח; אי"א אורבך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 462-464.

⁸ על הכפרה ראו מילגרם (לעיל הערה 3) ועיינו: M. Hengel, *The Atonement*, London 1981.
⁹ מתחם הטרוטופי (מקום אחר) הוא מרחב יחודי מכוון משמעות, שפוגשים בו במרחב חברותי-תרבותי מסוים, אשר תפקודו שונה בעליל משל כל מרחב אחר או מנוגד לו לחלוטין, ויחד עם זאת הוא נמצא במרכזו. מ' פוקו, הטרוטופיה (תרגום א' אזולאי), תל אביב תשס"ה, עמ' 56.

פעם אחת בשנה ביום הכיפורים. המתחם השני שהזיכרונות הקשורים בו חורגים אף הם מגבולות הזמן והמקום, מצוי במקום המקולל הקשור למוות, לטומאה, לשממה, לכאוס ולכיליון. מקום זה נודע כמדבר וארץ גזרה, ישימון ומקום עזאזל, ואליו יוצא 'האיש העתי' הנוטל עמו את השעיר לעזאזל הנושא עליו את החטא והטומאה (ויקרא טז 10, 21-22, 26-27).¹⁰

הכפרה מותנית בשני מהלכים מנוגדים המתרחשים במתחם מקודש ובמתחם מקולל: המהלך הראשון מותנה בהתקדשות ובהטהרות של הכוהן הגדול, בטבילה ובלבישת בגדי קודש, המקדימים את כניסתו לקודש הקדשים פעם בשנה ביום הכיפורים. המהלך השני מותנה בהיטמאות של 'האיש העתי' היוצא לתחום עזאזל, למדבר, פעם בשנה, ביום הכיפורים. המתחם המקודש, שבו מתחולל המהלך הראשון, הוא מקום שהמוות אינו שולט בו והכניסה אליו אסורה על כל אדם, מלבד הכוהן הגדול ביום הכיפורים. מקום מקודש זה קשור בגילוי האל, בגן עדן מקור החיים, בכרובים הדבקים זה בזה, בקדושה וטהרה, בכפורת ובקטורת ובזיכרון הכוהני;¹¹ המתחם השני שבו מתרחשת הכפרה קשור בהיטמאות במגע עם המוות, בסילוק הטומאה והחטא, וביציאה אל ארץ גזרה של 'האיש העתי', המשלח את השעיר לעזאזל. היטמאות זו כרוכה בדרמה מיתית ובזיכרון מעשי רשע הקשורים בעירים ובעריות, בעזאזל וברוחות בלעל, בפריצת גבולות ובזיווגים אסורים, ברוחות רעות ובמלאכי חבל, במלאך חושך ובשר משטמה, המהווים זיכרון מיתולוגי והמחשה מיסטית דרמטית לרשעה ולשחת, לטומאה ולעוונות, לפשעים ולחטאים הקשורים בחטא העירים. בראשם של חטאים אלה המפורטים בסיפור חטא העירים וקשורים במפורט למיתוס עזאזל נזכרים חטאי ייהרג ואל יעבור: גילוי עריות, שפיכות

¹⁰ על טהרה וטומאה כהקבלה ניגודית המסמנת חיים ומוות ראו מילגרם (לעיל הערה 3) עמ' 46. על הכפורת ראו שמות כה 20--22; מלכים א ח 6--7, 11; מגילת המקדש, דף 7, שורות 9-13 (מהדורת א' קימרון, באר שבע 1996, עמ' 16) והשוו בבלי, יומא נד ע"א-ע"ב. על החטאים הנישאים על השעיר לעזאזל ראו שטקל-בן עזרא, יום הכיפורים, (לעיל הערה 3) עמ' 103. על השעיר לעזאזל ראו: L. Grabbe, 'The Scapegoat Tradition: A Study in Early Jewish Interpretation', *JSJ* 18 (1987), pp. 152-167. על הקשר בין שילוח שעיר למדבר לבין השר המושל במקומות החורבן, עיינו פירושו המיתי-מיסטי של הרמב"ן לפסוק 'וגורל אחד לעזאזל' (ויקרא טז 8), פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תש"ד, ח"ב, עמ' פח-צא.

¹¹ על הזיקה בין המקדש לגן עדן ראו: לאה מזור, 'הקשר הדו כיווני בין גן עדן למקדש', שנתון לחקר המזרח הקדום, יג, ירושלים תשס"ב, עמ' 42-5 השוו: Martha Himmelfarb, 'The Temple and the Garden of Eden in Ezekiel', in: J. Scott and P. Simpson-Houseley (eds.), *Sacred Places and Profane Spaces: Essays in the Geography of Judaism, Christianity and Islam*, New York 1991, pp. 63-78; Idem, *Ascent to Heaven in Jewish & Christian Apocalypses*, New York and Oxford 1993, pp. 29-46; ר' אליאור, מקדש ומרכבה (לעיל הערה 6), עמ' 67-87; הנ"ל (עורכת), גן עדן מקדם, ירושלים תש"ע (בדפוס).

דמים ועבודה זרה. זיכרון עתיק זה בדבר הטומאה, השחת והחמס, שראשיתם בחטא העירים ובמעשיו של עזאזל וחבר מרעיו, מפורט בספרי חנוך ובספר היובלים, בצוואות השבטים, בברית דמשק ובמגילות מדבר יהודה, בפשר חבקוק, באפוקריפון ירמיהו, באפוקליפסה של אברהם ובמקורות נוספים.¹²

הכפרה שעניינה טיהור מטומאה, מחטא, מעוון ומפשע, מחמס, מזנות, מעריות משפיות דמים משרירות לב ומשחת, המאיימים על הקודש ועל החיים, ותכליתה למנוע את מחיית הארץ בחרון אף אלוהי, מורכבת משורה של פעולות ריטואליות המתייחסות כאמור לשני מתחמים. חלקן הראשון, הנעשה בידי הכוהן הגדול הטובל ומטהר, מופנה למקום החורג מגבולות הזמן והמקום, מקום שלמוות אין שליטה בו שכן הוא 'משכן ה' מקור החיים. מקום זה העומד במוקד הזיכרון הכוהני, משקף את המרחב הנעלה והמקודש המצוי במרכז הנעלם של סביבתו ומנוגד לה גם יחד, מקום הנודע כקודש הקודשים, כפורת, מקום הכרובים, 'גן עדן קודש קודשים' ויתבנית המרכבה'. הכוהן הגדול נכנס מבעד למסך הקטורת אל קודש הקדשים הקשור בקשר מיסטי ל'גן עדן הנמצא בין החלוף ואי החלוף'.¹³ ספר היובלים מציין במפורש את הקשר בין 'גן עדן קודש קודשים' לבין קודש הקודשים הארצי, 'טבור הארץ' המצוי במסורת זו על הר ציון, ואומר על מקומות ההתגלות האלוהיים: 'וידע כי גן עדן קודש קדשים ומשכן ה' הוא והר סיני תוך המדבר והר ציון תוך טבור הארץ, שלשתם זה מול זה לקדושה נבראו'.¹⁴

¹² ראו חנוך א, פרקים ו-טז; יט-3; לט-2; נד 5; סד 4-2; סה 6-11; סט 1-12; קו 13-15; היובלים ה 1-11; ז 26-21; ח 3; חנוך ב ד 6-1; ז 13-11; צוואות השבטים והמגילות ידונו להלן.

¹³ 'וגן עדן הוא בין החלוף ואי החלוף' (חנוך ב ה 4). על המקום המקודש שאליה נכנס הכוהן הגדול ביום הכיפורים, ראו ויקרא טז 18-12, והשוו שמות כה ודברי הימים א כח 18. ראו ביאורו של מילגרם (לעיל הערה 3) על ויקרא טז 18-12. על מקומו של קודש הקדשים במסורת המיסטית בעת העתיקה בויקה לכרובים ולמרכבה ראו: ר' אליאור, מקדש ומרכבה (לעיל הערה 6), עמ' 20-21, 37, 72-87 ובמפתח בערך קודש הקודשים. על מקור הקטורת בגן עדן במיתוס הכוהני ראו ספר אדם וחווה, כט, 3--7 הספרים החיצוניים מהדורת אברהם כהנא (לעיל הערה 4), א, עמ' יג; חנוך א פרקים כט-לב: היובלים, ג 27; טז 24. במסעו השמימי של חנוך נזכרים שבעה סממני הקטורת: לבונה מור שרף קינמון צרי חלבנה ואהלות. השוה ספר אדם וחווה כט 1--7; אליאור, מקדש ומרכבה, עמ' 80, 101-102, 134.

¹⁴ היובלים ח 19. השוה שם ג 12: 'הבאנוה אל גן עדן כי קדוש הוא מכל האדמה וכל עץ אשר נטע בו קדוש'. על הגן הקדוש וההר הקדוש ראו J. D. Levenson, *Sinai and Zion: An Entry into the Jewish Bible*, Minneapolis 1985, pp 128-131.

והשוו ר' אליאור, 'והר ציון תוך טבור הארץ': על משמעותו המשתנה של הקודש, ארץ ישראל, מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה [ספר טדי קולק], כרך כח, ירושלים תשס"ח, עמ' 1-13. ראו הגדרתה של מרי דגלס 'קדושה היא אחדות, שלמות, תקינות, כלילות היחיד והמין', מ' דגלס, טוהר וסכנה, ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, (תירגמה מאנגלית יי סלע), תל אביב 2004, עמ' 78.

חלקן השני של פעולות ריטואליות אלה הנערכות בעשור לחודש השביעי, בשיתוף עם 'איש עתי', מופנה ל'ארץ גזרה', למדבר, מקום 'עזאזל' ורוחי בליעל, מקום הקשור למקור המוות והטומאה, לחמס ולשחת, לשרירות הלב, לזיכרון הכיליון והקללה. עובדה זו עולה בברור מחובת ההיטהרות החמורה המוטלת על משלח השעיר לעזאזל בחזרתו מהמדבר לשוב (ויקרא טז 21-22; 26-27). כך מתברר גם ממסורות הקשורות למלאכים החוטאים ולמנהיגם **עזאזל** או **עזאזל** בלשון מגילות מדבר יהודה, אלה הנודעים כעירים המקוללים וכרוחות הטומאה האסורים בחשכת המדבר, המפורטות בספרי חנוך והיובלים ובמגילות מדבר יהודה.¹⁵

מעיון בספרות זו, המרחיבה את הטקסט המקראי, עולה שהטהרה קשורה לבריאה ולעולם הדיבור, לתחום הנשלט, המייצג את הקדושה, הכפוף לחישוב ומחזור; לגבולות איסור והיתר; לספר, מספר וסיפור; לחוק ומשפט, צדק וברית. הטומאה, מנגד, קשורה לתוהו ולעולם הדממה, לתחום חסר השליטה, המייצג את הטומאה, את העדר הגבולות והעדר החוק; את ההוויה נטולת הלשון, המספר, המחזור והחישוב; את המציאות מפרת הברית ופורעת החוק. האנשתם המיתית, המיסטית והריטואלית של הטהרה והטומאה, הקדושה והחמס, החיים והמוות, הצדק ושרירות הלב, החסד והרשע בדמות מלאכי קודש ומלאכי חבל, כרובי קודש ועירים חוטאים, שר אורים ושר חושך, גורל אור וגורל חושך, מלכיצדק ומלכירשע, כוהן צדק וכוהן רשע, המייצגים בהתאמה את כל אחד משני התחומים בעולם דואליסטי של בני אור ובני חושך, מאפיינת את הספרות הכוהנית שנמצאה במגילות מדבר יהודה ואת המסורת שנודעו קודם לכן בתרגומן בספרים החיצוניים ונמצאו בלשון המקורית בין המגילות.

קרוב לוודאי שמציאות ספרותית דו-קוטבית זו המעלה זיכרונות ודימויים מיתיים עתיקים, קשורה לעובדה שרבים מכתבים אלה התחברו בזמן שמחבריהם התרחקו מהמקדש בירושלים, משום שראו אותו כטמא ומחולל בשל הלוח המשובש שנהג בו, והכהונה חסרת הייחוס שכינה בו מאז הכיבוש הסלווקי (175 לפסה"ג) והשלטון החשמונאי (152--37 לפסה"ג).¹⁶ על פי הזיכרון הכוהני הכתוב ועל פי לשון המיתוס ועולם

¹⁵ 'עיר' בארמית 'מלאך': 'עיר וקדיש מן שמיא נחית' (דניאל ד 10); 'בגזרת עירין פתגמא ומאמר קדישין שאלתאי' (דניאל ד 14). על העירים, המכונים באנגלית *watchers*, ראו: לעיל הערה 11 וראו דיון להלן. והשוו: *Discoveries*; *in the Judaean Desert XVIII*, p. 37 (להלן DJD); *DJD XIII*, p. 173; *DJD XXXVI*, p. 20. וראו: שיר הייחוד ליום ד': 'עיר וקדיש שת סביביו סתר', על פי דניאל ד 10.

¹⁶ עדויות לתפיסת המקדש כטמא ומחולל במחצית המאה השניה לפני הספירה, ראו: 'ואשר אמר מדמי קריה וחמס ארץ' (חבקוק ב 8) פשרו הקריה היא ירושלים אשר פעל בה הכוהן הרשע מעשי תועבות ויטמא את מקדש אלי, פשר חבקוק יב 8-9, ח 18, 13-8 (בילה ניצן, מגילת פשר חבקוק, תל אביב תשמ"ו, עמ' 177, 194). השו' ואתם יודעים שפרשנו מרוב העם ומכול טומאתם.. ' (4Q397, frag. 14-21:7-11): מקצת מעשי התורה. *DJD X* (eds.), E. Qimron and J. Strugnell, with contributions by Y. Suessman and Ada Yardeni, Oxford 1996, P. 58

אליאור, מקדש ומרכבה (לעיל הערה 6), עמ' 15-12, 35-34

הדימויים עליו הוא מושתת, שיאו של המאבק בין תחום הטומאה, החמס, הקללה והכיליון הממית לבין תחום הטהרה, הקדושה, הברכה ונצחיות החיים, מיוצג בעבודת יום הכיפורים.

הניצחון במאבק המיתי והריטואלי הנערך ביום הכיפורים בין החיים למוות, בין הטהרה לטומאה, בין הקדושה לחמס ובין הברכה לקללה, מותנה בעינוי הנפש של העדה המתקדשת ומשעה לחלוטין את חיי היומיום, הזוכרת את פשעיה בעבר ובהווה, מתענה עליהם ושבה מחטאיה; בכפרה הנערכת בידי הכוהן הגדול הנכנס לקודש הקדשים, מחוז החיים הנצחיים, שסכנה רבה כרוכה בכניסה אליו, ובהליכה לארץ גזירה של האיש העתי, ההולך לתחום המוות והחורבן, לזיכרון השחת והחמס, שסכנה רבה טמונה בו. כפרה זו מותנית באחדות פולחנית מקודשת של **מקום מקודש**, קודש הקדשים, דביר קדש, מקום גילוי האל, שם נערכת הכפרה

תיאור מקוטע במגילות, בחיבור הנקרא אפוקריפון ירמיהו, מתאר את טומאת המקדש והפרת הברית בזמנם של הכותבים, בצביון של נבואה לעתיד, הנאמרת בפי האל בסיום ימי בית ראשון (586 לפסה"ג). הנבואה מתייחסת למהלך הזמן שעד מחצית ימי בית שני, 'ומתום הדור ההוא ביובל השביעי לחרבן הארץ ישכחו חוק ומועד ושבט וברית ויפרו הכול ויעשו הרע בעיני והסתרת פני מהמה ונתתים ביד אויביהם והסגרתים לחרב והשארתי מהם פליטים למען אשר לא יכלו בחמתי ובהסתר פני מהם ומשלו בהמה **מלאכי המשטמות** ומ[אסתים ישובו] ויעשו את הרע בעיני **ויתהלכו בשרירות לבם** [...] ואת ביתי ומזבחי ואת מקדש הקדש [...] כי אלה יבואו עליהם ותהי **ממשלת בליעל** בהם להסגירם לחרב שבוע שנים. וביובל ההוא יהיו מפריס את כול חוקותי ואת כול מצותי אשר אצוה אותם ואשלח ביד עבדי הנביאים ויחלו להריב אלה באלה שנים שבעים מיום הפר האלה והברית אשר יפרו ונתתים ביד **מלאכי המשטמות** ומשלו בהם ולא ידעו ולא יבינו כי קצפתי עליהם במועלם אשר עזבוני ויעשו הרע בעיני ובאשר לא חפצתי בחרו להתגבר להון ולבצע ולחמס ואיש אשר לרעהו יגזלו ויעשוקו איש את רעהו **את מקדשי יטמאו ואת שבתותי יחללו ואת מועדי ישכחו** ובבני נכר יחללו את זרעם כוהניהם יחמסו'; *The Dead Sea Scrolls Study Edition* (eds. F. Garcia- Martinez and E. Tigchelaar, 2 volumes, Leiden 1997-1998, vol. 1, p.784

והשוו *Discoveries in the Judaean Desert XXX Qumran Cave 4 XXI Parabiblical Texts, part 4: Pseudo-Prophetic Texts* (ed.), Devorah Dimant and J. Strugnell, Oxford 2000, pp. 237, 244-245. עיינו שם עמי 173-174 לדיון בהקשר ההיסטורי המתייחס למשבר חילופי הכהונה והדחת בית צדוק. אפוקריפון ירמיהו דומה לפשר חבקוק, האומר 'פשו על כוהני ירושלים האחרונים אשר יקבוצו הון ובצע משלל העמים'. בדף הקודם נאמרים הדברים במפורש על הכוהן הרשע שנודע בכך שחילל את יום הכיפורים על פי הלוח הכוהני: 'פשו על הכוהן הרשע [...] וכאשר משל בישראל רם לבו ויעזוב את אל ויבגוד בחוקים בעבור הון ויגזול ויקבוץ הון אנשי חמס אשר מרדו באל[...] ודרכי תועבות פעל בכל נדת טומאתמה'. ראו *The Dead Sea Scrolls Study Edition* (eds.) F. Garcia- Martinez and E. Tigchelaar, 2 volumes, Leiden 1997-1998, vol. 1, pp. 16-18 (להלן: DSSSE).

בידי הכהן הגדול;¹⁷ **מועד מקודש**, יום הכיפורים, מקרא קדש, שבת שבתון בחודש השביעי, בעשור לחודש, ביום שישי;¹⁸ **וריטואל מקודש**, הנערך בידי כהונה שראשיתה בדור השביעי לדורות האדם, בשושלת חנוך ומלכיצדק והמשכה בכהונה הגדולה מ'זרע אהרון קודש קודשים', **המופקדת לבדה על הכפרה במקדש**.¹⁹ מאז חורבן בית ראשון בשנת 586 לפני הספירה לא היה מקום מקודש שכלל את מרכבת הכרובים, הידועה בשם כפורת, בצביונו המקראי במשכן או במקדש, וממילא נדרשו חלופות ריטואליות, מיסטיות, מיתיות, ליטורגיות וטקסטואליות. מן המאה השנייה לפני הספירה, מעת הכיבוש הסלווקי והמהפכה החשמונאית, שבה עברה הכהונה הגדולה מבית צדוק לבית חשמונאי בכוחו של בית סלווקוס (מקבים א' י 21-2; יא 57; יד 38-39), עמדה הכהונה הגדולה בסימן פילוג ומחלוקת בין שני בתי הכהונה ועבודת הקודש של יום הכיפורים במקדש טהור או מחולל, היתה שנויה במחלוקת נוקבת אף היא, כמפורט בפשר חבקוק.

לתיאור הכפרה, המוטלת על הכהן הגדול ומוגדרת כמטרתו המפורשת של מועד זה, נוספה הוראת עינוי הנפש, החלה כידוע על העדה כולה. לצד ההשבתה, הנתבעת בכל מועדי ה', נוספת אזהרה חמורה שאיננה מצויה ביחס לאף אחד מששת מועדי ה' האחרים: 'כי כל הנפש אשר לא תענה בעצם היום הזה ונכרתה מעמיה: וכל הנפש אשר תעשה כל מלאכה בעצם היום הזה והאבדתי את הנפש ההוא מקרב עמה: כל מלאכה לא תעשו חקת עולם לדרתים בכל משבתים: שבת שבתון הוא לכם וענייתם את נפשתכם בתשעה לחודש בערב מערב עד ערב תשבתו שבתכם' (ויקרא כג 29-32). שלא כבכל המועדים האחרים, שבהם מצוות החג חלה בשווה על כלל

¹⁷ שמות ל 10; ויקרא טז 12-18. כאמור מיקומו של קודש הקודשים איננו חד משמעי, לפחות בעיני אלה הסבורים

שהמקדש טמא ומחולל כמובא לעיל בהערה 16. השוו ספר היובלים המצוטט לעיל ליד הערה 14

¹⁸ ויקרא כג 27-32. השוו לויכוח על מועד יום הכיפורים בפשר חבקוק 'פשרו על הכהן הרשע אשר רדף אחר מורה הצדק לבלעו בכעס חמתו אבית גלותו ובקץ מועד מנוחת יום הכיפורים הופיע אליהם לבלעם ולהכשילם ביום צום שבת מנוחתם' (דף 11 שורות 4-8) מהדורת בלהה ניצן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 190 וראו דיון להלן.

¹⁹ הריטואל במרחב המקודש כלל קטורת קודש קודשים; הטהרות טבילה ובגדי קודש (שמות ל 34-38; ויקרא טז 3, 12-13) לבד משחיטת השעיר והזאת דמו, וידוי ותפילה. זהות הכהן הגדול שנויה במחלוקת בין בני צדוק – זרע אהרון קודש קודשים – לבני חשמונאי, הנעדרים ייחוס מקראי זה, כעולה מ'פשר חבקוק', לפחות מן המאה השנייה לפני הספירה. מיקום הקטרת הקטורת ביום הכיפורים, מחוץ לקודש הקדשים או בתוכו, שנוי גם הוא במחלוקת, כידוע מדברי הפרושים לצדוקים. השושלת הכהונית המתקיימת בציר האנכי של הזמן – מחנוך בן ירד מייסד הכהונה ועד לכהן הגדול מבני צדוק במאה השנייה לפני הספירה – מבטאת קשרי דם קבועים מראש בבחירה אלוהית, הקשורים במיקום קבוע ובזיקה בלעדית למרחב מקודש. רק לבית צדוק זרע אהרון קודש קדשים נועד מעמד מקודש זה על פי המסורת המקראית המונה את שושלת הכהונה הגדולה (ראו דברי הימים א ה 27-41; עזרא ז 1-5; ראשיתה של מסורת בית צדוק בימי דוד כמתואר בספר שמואל ב ח 17; טו 24-25); על ייחודו של בית צדוק ראו: רחל אליאור, זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה, ירושלים ותל אביב תשס"ט, עמ' 115-130

המחויבים במצווה, ביום הכיפורים עיקרו הריטואלי של החג, הנערך לנוכח קודש הקודשים, מופקד בידי הכהן הגדול. הוא לבדו מכפר על העדה כולה במהלך פולחני מורכב, המתרחש בתחום הבלתי נראה. ואילו העדה השובתת מענה את נפשה בצום בן עשרים-וארבע שעות, המתייחס לזיכרון חטאי העבר ולפשעי ההווה המחללים את הקודש.

בספר ויקרא (טז 1-34) מתוארת עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים בפעלים השמורים לעבודת הכהנים במשכן ובמקדש: הקריב, כיפר, שחט, טיהר וקידש. עבודת הקרבנות כמכלול מחזורי נצחי קבוע מראש מציינת את חילופי מחזורי הזמן בסדר קבוע מחושב מראש, המחלק את הזמן לשבע חלוקות חוזרות ונשנות, נצחיות ונספרות: ימים, שבתות, חודשים, שנים, מועדים, שמיטות ויובלים. אולם הכפרה, הטהרה והקידוש, הכניסה לקודש הקדשים אחרי שורה של טבילות, לבישת בגדי קדש והעלאת הקטורת על מזבח הזהב, מיוחדים ליום כיפורים לבדו.

למרות המימדים הפולחניים הייחודיים הכרוכים במסורת הכהנית בכלל ובמסורת הכהונה הגדולה בפרט, יום הכיפורים איננו מסתבר מאליו, שכן איננו מציין מועד היסטורי החקוק בזיכרון העם ואיננו חלק משלושת הרגלים, מעונות השנה וממחזורי היבולים, או ממסורת היסטורית ראויה לציון. על פי המסורת המקראית הכפרה איננה נקשרת לחטא מסוים, לאירוע היסטורי או לזיכרון ספרותי. הכפרה הכרוכה בעינוי גוף ונפש, שהיא מהות מצוות החג החלה על הכלל, והעונש החמור הכרוך באי שמירת מצווה זו, המצוין בביטוי היחידי: 'והאבדתי את הנפש ההוא מקרב עמה' (ויקרא כג 30), העלו את השאלה בדבר מהותו הנעלמת של החטא שעליו מכפרים וטיבו הגלוי והנסתר של העונש הכרוך בו. דומה שהעדר המסגרת ההיסטורית-הסיפורית ליום הכיפורים, ושינוי הנסיבות ההיסטוריות החל מחורבן בית ראשון וכלה בחילול בית שני, אף הניע מספרים מעמיקי ראות ובעלי חזון לחקור ביסודותיו הקמאיים של יום הכיפורים, ולהעלות מנבכי הזיכרון והדמיון מסורות עתיקות מרומזות ומפורשות המצביעות על הקשרים מיתולוגיים ומיסטיים בדבר חטא נורא ועונש כבד, כפרה וקדושה, טומאה וטהרה, מוות וחיים, הקשורים למועד זה.

בדברים המובאים להלן אבקש להעלות את ההשערה שברבדיו העתיקים יום הכיפורים היה מועד של המחזה דרמטית-סקראלית-ליטורגית של המאבק הנצחי בין החיים למוות, בין הקודש לחמס, בין הצדק לרשע, בין המזרע למדבר, בין גן עדן לצלמוות, בין דרכי תום לדרכי בליעל, בין המקודש למחולל, בין הטהרה לטומאה, בין שמירת הברית להפרת הברית. מאבק זה, שעלילתו נוסחה בפרקים סיפוריים שונים המצויים ברקע המהלך הריטואלי, מצביע בצורה מורכבת על יחסי הגומלין בין שמירת הברית והחוק, המשפט והצדק, הדעת והאמת, המושגתים על מחזורי הלוח השביעוניים-המקודשים-המשביתים שנודעו משמים כמועדי ה' מועדי דרו', המתנגים את קיום הברית ונצחיותה, נשמרים בידי המלאכים ומופקדים בידי האדם המצווה על שמירת הברית הנצחית המקודשת, לבין שמירת מחזורי הבריאה הרבעוניים הנצחיים הנראים לעין, המופקדים בידי המלאכים, מכונים 'מרכבות השמים' (חנך א עה 3) ומתנגים את רציפות החיים. ולהפך, מסורות יום הכיפורים הקשורות בהליכת האיש העתי לארץ גזרה עם השעיר לעזאזל, מיטיבות לבטא את יחסי הגומלין בין הפרת החוק, שיבוש הלוח, פגימה בשלמות המקודשת של הברית, והשחתת מחזורי הטבע, הקשורה לרוחות

גורל חושך, לבליעל, למשטמה, לעזאזל ולמלאכי חבל, לעירים ולעריות, לעוול, רשע ושרירות לב, הפוגעים ברציפות החיים ובמחזורי הפולחן המקודשים ומחוללים חורבן, צלמוות ושימון.

המחזה עתיק הימים המומחז ביום הכיפורים, הקשור בהעלאת יסודות מיתיים של טקס הכניסה של הכהן הגדול לקודש הקודשים, מזה, ושל שילוח השעיר לעזאזל לארץ גזרה, מזה, מעלה זיכרונות קמאיים ומימדים מיתולוגיים של מאבק, המואנשים בדמויות מיתיות ומיסטיות. על מאבק זה שהתרחש בקדמת דנא, בראשית דורות האדם, אפשר לומר את דבריו המאלפים של ההיסטוריון הרומי סלוסטיוס (86--35 לפסה"ג) על המיתולוגיה: 'דברים אלה לא אירעו מעולם ובכל זאת הם קיימים תמיד'.²⁰

ב. שלוש מסורות בדבר יום הכיפורים

בספרות הכוהנית שהתחברה במאות האחרונות לפני הספירה, ונמצאה בקומראן במגילות מדבר יהודה בעברית ובארמית; ובמסורת המקבילה בספרות החיצונית, שנכתבה במאות האחרונות לפני חורבן המקדש בשעה של פילוג ומחלוקת על המקום המקודש, הזמן המקודש והפולחן המקודש, ומצויה בידינו בתרגומים שונים, קשור יום הכיפורים בשלוש מסורות שונות. מסורות אלה מבארות בהרחבה את מהות הפשע וסיפור החטא ואת הטומאה הכרוכה בו, מזה, ואת מהות העונש, הכפרה על חטא, ומשמעות ההיטהרות, מזה.

המסורת הראשונה מתייחסת לחטא קיבוצי של שיבוש הגבולות בין שמים לארץ שארע בעידן המיתולוגי שלפני המבול, בדור השישי לדורות האדם, בזמן שבו הגבולות בין שמים וארץ טרם נחסמו. החטא קשור **בבני אלוהים** שירדו משמים לארץ בשעה שחמדו את בנות האדם, האסורות עליהם מעצם היותם בני אלמוות טהורים הפרושים מפרייה ורבייה, ואסורות עליהם גם בשל החוקים האלוהיים האוסרים כלאיים, שעטנו ועירוב תחומים המאיים על המשכיות הפיריון, למען שמירת נצחיות הבריאה ומחזוריותה. עוד היו בנות האדם אסורות על בני אלהים בשל גבולות הטאבו המצויים בתשתית החברה האנושית, האוסרת על מגע מיני בין מין למי שאינו בן מינו בחוקי העריות ואוסרת לקיחה שרירותית בכוח היצר.²¹

²⁰ סלוסטיוס, על האלים ועל העולם, מצוטט בספרו של ר' קאלאסו, נישואי קדמוס והרמוניה, תל אביב תשנ"ט, עמ' 1

²¹ על המסורות השונות על אודות המלאכים החוטאים ראו דבורה דימנט, 'מלאכים שחטאו' במגילות מדבר יהודה ובספרים החיצוניים הקרובים להם, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ד; אסתר אשל, האמונה בשדים בארץ ישראל בימי הבית השני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 58-15 וביבליוגרפיה קודמת שם; על הפרשנויות השונות של הביטוי 'בני אלהים' ראו מ"ד קאסוטו, מאדם ועד נוח, פירוש על ספר בראשית, ירושלים תשל"ד, עמ' 200; דימנט, עמ' 7-16; א' אשל, האמונה בשדים, עמ' 16-23. על תפקידם בספרי חנוך והיובלים ובמגילות ראו J. T. Milik, *The Books of Enoch*, Oxford 1976; ר' אליאור, מקדש ומרכבה (לעיל הע' 6), עמ' 141-117. G. Nickelsburg, *Apocalyptic and Myth In I*.

Enoch 6-11, Jewish Literature Between the Bible and the Mishnah, Philadelphia 1981, pp. 383-406

הירידה של בני אלוהים, המכונים בארמית **עירים** (דניאל ד 10), שפרצו את הגבולות בין שמים לארץ בשעה שהלכו 'בשרירות לבם', וקשרו קשר נגד קונם בהנהגת עזאל ושמתזה (=שם ראה), בשעה שערבבו בין בני רוח לבני בשר וטמאו את הארץ, היתה כרוכה בשלושת יסודות החטא: **בראייה** אסורה שעוררה חמדה ופריצות והובילה לקשירת קשר ולכניעה לעולם החושים והיצר (ראה בארמית=חזה); בחטאי **עירות** שהיו כרוכים בזיווג האסור של מין בשאינו מינו המביא לשיבוש סדרי הטבע; ובעבירה על החוק האלוהי, הצדק והמוסר, המשתקפת ב**לקיחה בשרירות לב**, המתוארת בביטוי 'מכל אשר בחרו'.²² חטאי העירים, שערבבו את ההבחנות וההפרדות שביסוד הבריאה, גרמו להשחתת הארץ והביאו למצב כאוטי, המוגדר בביטוי 'ומלאה הארץ חמס'.

הגרסאות השונות של סיפור המלאכים הנופלים ראו: קאסוטו, מאדם ועד נוח, עמ' 185--200; על ההקשר ההיסטורי של הסיפור המחודש של בראשית ו ראו: D. Suter, 'Fallen Angel, Fallen Priest: The Problem of Family Purity in I Enoch 6-16', *Hebrew Union College Annual*, vol. 50 (1979), pp. 115-135; P. Hanson, 'Rebellion in Heaven, Azazel and Euhemeristic Heroes in I Enoch 6-11', *Journal of Biblical Literature* (1977), pp. 195-233. 96 לסקירה מחקרית מעודכנת המסכמת כמה מן הדעות המרכזיות על הקשרו הפולמוסי של הסיפור ראו שטקל-בן עזרא, יום הכיפורים (לעיל הערה 3), עמ' 85-94. וראו לאחרונה Annette Yoshiko Reed, *Fallen Angels and the History of Judaism and Christianity*, Cambridge 2005 של ספר חנוך, במקום ספר המשלים (פרקים לז-עא) היה חיבור המכונה 'ספר הענקים' או 'ספרא דגבריא' (Book of Giants). קטעים ארמיים אלה העוסקים בסיפור העירים היוורדים להזדווג עם בנות האדם וללמד אותן ידע אסור התפרסמו בספרו (Milik, 1976, 59-60, 302 לעיל) והשוו ביקורתה של דימנט, מלאכים שחטאו, עמ' 16-21.

²² על חטאי העריות של העירים ראו: דימנט, מלאכים שחטאו (לעיל הערה 21), עמ' 30-44. על הביטוי 'שרירות לב' כייצוג לרוע ולאי הליכה בדרכי האל, ראו דברים כט 18 והשוו ירמיהו ג 17; ז 24; ט 12-13. ראו דימנט, שם, עמ' 39. כל פעם שביטוי זה נזכר במקרא, הקשרו הוא עזיבת עם ישראל את אלוהים בשל הליכה אחרי אלוהים אחרים ונטישת חובת הזיכרון והעדות המוטלת על אלה שלקחו חלק בשבועה ובברית (תה' פג 15-16). הליכה בשרירות לב היא היפוכו של 'זכור ושמור', שכן נטישת הברית נקשרת לשכחת העבר והפניית עורף לשבועות ולנסיבות שהברית עוגנה בהן. בביטוי טעון זה משתמשים בכל כתבי הכהונה המתבדלת של הכהנים לבית צדוק כדי לתאר את חטאי העירים ואת דרכי יריביהם, ואף את הבגידה במחויבות הפרט לחבורת היחד. ראו: סדך היחד 1, 7, 2, 26, 5, 4-5, 7, 23-24 (י' ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 60, 77, 124, 166); הודיה ח 4, 15 (י' ליכט, מגילת ההודיות, ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשי"ז, עמ' 93); הביטוי הניגודי הוא 'להתהלך תמים בכל דרכיו' (ברית דמשק, II, 15-16 [מ' ברושי וא' קימרון, ברית דמשק, באר שבע 1992, עמ' 13])

כחלק ממצוות החג המתוארת בפרק ט"ז בספר ויקרא. שילוח השעיר לעזאזל, לארץ גזרה, המתואר בספר ויקרא (טז 21-22), אינו כולל ביאור או הקשר. ואילו ספר העירי (חנוך א, פרקים א-לו) מציע הסבר מיתני מורכב למהלך ריטואלי זה המתרחש בתחום המדבר, המוות והנשייה. עזאזל מתפרש לא פעם בטעות כשם מקום, כפי שמלמדת המסורת הפרשנית המאוחרת על מושג זה (ספרא, אחרי מות, פרק ב; בבלי, יומא, סז ע"ב), אולם לאמתו של דבר במסורות הקדומות מלפני הספירה, ובכמה מסורות אחרי החורבן, אין זה רק שם סתמי של מקום עז וקשה במדבר. זהו שמו של המקום שבו כבול עזאזל, מלאך בן אלמוות, מנהיג העירי המורדים, שנאסר במדבר, בחושך, בארץ גזרה (גזרה ממקום ישוב, מושבת עונשין). אין הוא יכול לשוב לשמים, משום שנטמא במגע עם בנות האדם, ואין דרך לענשו בעונש מוות כשאר השותפים למעשי דור המבול, שכן הוא איננו בן מות בהיותו נמנה על 'בני אלהים'.

עזאזל הוא מקום מושבו של השר עזאזל (כשם שהדס - שאול' הוא מקום מושב אל השאול, הדס, במיתולוגיה היוונית), ומקום מושבם של צאצאיו, 'רוחי גורל בלעל', 'מלאכי חבל' ו'מלאכי המשטמות', עד ליום הדין הגדול. עזאזל ושותפיו לגורל דומים לאסירים בני האלמוות שנכלאו בטרטרוס (חלק מהדס, השאול) במיתולוגיה היוונית המספרת על עונשם בבטן האדמה של מורדים בני אלמוות שאי אפשר להענישם בהוצאה להורג.

יום הכיפורים, המועד השישי במחזור המועדים, הנחוג ביום ששי, שבת שבתון, בעשור לחודש השביעי, מתייחס לזיכרון החטא קולקטיבי שארע בדור השישי לדורות האדם, על פי עדותו של חנוך בן הדור השביעי, חטא הכרוך בשיבוש גבולות שבין שמים לארץ, בעריות, בעבודה זרה ובשפיכות דמים, ובתוצאותיו הרות האסון, החמס ההשחתה, הקללה והמבול. בספר חנוך, המפרט את נסיבות החטא ומשמעותו, מתואר עונשם הדו-שלבי של החוטאים: מאסר במדבר, במעמקי האדמה, בחושך, מתחת לסלעים חדים, קבורים בחייהם, בשלב הראשון הכפוף לחוקי הטבע; ושריפה באש ביום הדין, החורג מגדרי הטבע, בשלב השני. לשני עונשים אלה בעבר ובעתיד, נלווית חובת זיכרון כתוב של חטאי עזאזל שגרמו לעונש המבול, בהווה:

ועוד אמר ה' אל רפאל אסור את **עזאזל** ידיו ורגליו והשלכתו אל **החשך** ועשית פתח אל **המדבר** אשר בדודאל והשלכתו שמה. ושמת עליו סלעים קשים וחדים וכסיתו **בחשך** וישב שם עד עולם וכסית את פניו לבל יראה אור. וביום הדין הגדול ישלך אל תוך האש. ורפאת את הארץ אשר **השחיתו**

4Q252, col. I: 1-19; col. II: 1-5; DSSSE) vol. 1, 1997, pp. 502-50 ראו: 4Q252, col. I, frags. 1, 2: 1-22 ; *DJD XXII*, pp. 193-194; 4Q252, col. II, frags. 1,3: 1-5; *DJD XXII*, p. 198; 4Q254a, frag. 3: 1-3; *DJD XXII*, p. 235 .

המלאכים [...] **ותשחת** כל הארץ בלמד מעשי **עזאזל** וכתבת עליו את כל החטא (חנוך א י 4-8; השו"ש, נד 5-6).²⁷

מלאך הפנים בספר היובלים מספר גם הוא על עונשם הנורא של המלאכים החוטאים הקבורים בחייהם בחשכת המדבר. בסיום תיאור ההשחתה והחמס בארץ, שהסבו חטאי המלאכים, הוא מתאר את עונש המאסר שנגזר עליהם במעמקי האדמה: 'ועל מלאכיו אשר שלח לארץ קצף מאד להסירם מכל ממשלתם ויצוונו לאסרם במעמקי האדמה והנם אסורים בהם לבדם' (היובלים ה 6). ספר חנוך השני מתאר אף הוא את עונשם של המלאכים החוטאים: 'וה' גזר עליהם [להיות] תחת הארץ לעולם עד בלתי שמים וארץ'. (חנוך ב ז 11). הניגוד המהותי בין מתחמים הטרוטופיים מנוגדים אלה, הראשון המתייחס למלאכים החוטאים הטמאים, הכלואים 'תחת הארץ', **בארץ גזרה**, והשני המתייחס למלאכי קודש הטהורים בשמים או **בגן עדן** מ'על לארץ', הוא המודגש כאן. **הטומאה**, הקשורה לעירים החוטאים האסורים, הכבולים בחושך מתחת לארץ בעולם המתים, בשל פשעם משטמתם ורשעתם; **והטהרה**, הקשורה למלאכי הקודש, שוכני אור המרומים, בעולם חיי הנצח הנודע כעולם המרכבה, המגלם את הקדושה, המשפט והצדק, הם שני הקטבים הסימבוליים, המייתיים והריטואליים שעל מפתנם נערכת עבודת יום הכיפורים.

במסורת מאוחרת בילקוט שמעוני, (בראשית ו, רמז מד) המשמרת את זיכרון המיתוס הקדום ואת זיקתו ליום הכיפורים, בסיום הדיון בחטאי שמחזאי [שמחזה] ועזאזל בדורות שקדמו למבול, מתעצמת ההבחנה בין שני החוטאים: '**שמחזי** חזר בתשובה ותלה עצמו בין שמים לארץ, ראשו למטה ורגליו למעלה ועדיין הוא תלוי בתשובה. **עזאזל** לא חזר בתשובה ועדיין הוא עומד בקלקולו להסית בני אדם לדבר עבירה בבגדי צבעונין של נשים. ולכך היו ישראל **מקריבין קרבנות ביום הכפורים** גורל אחד לה' שיכפר על ישראל, וגורל אחד לעזאזל שיסבול עונותיהם של ישראל והוא **עזאזל שבתורה**'.²⁸

²⁷ לענין שחת וזיקתו לפגיעה בחוקי אלוהים ראו: 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דיבר ה' אליכם בחרב מתוך האש, פן **תשחיתון** ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמלי' (דברים ד 15-16). במסורת הנוצרית מצויה התיחסות מקבילה לעונש דו-שלבי זה בברית החדשה: 'הן אלהים לא חס על המלאכים החטאים אשר הורידם לבאר שחת ויסגירם במשמר ובאופל עד יום המשפט', האיגרת השניה לפטרוס ב 4.

²⁸ בכתב היד של ילקוט שמעוני כתוב 'שעיר אחד' במקום שבטקסט לעיל נדפס 'גורל אחד' או 'איל אחד' כמצוי בדפוסים שונים. ילקוט שמעוני, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' 154; השו"א אהרון ילינק, בית המדרש, ח"ב, ליפציג 1855, עמ' 127-128. גם ב'פרקי דרבי אליעזר' מוצג עזאזל כגיבור הקשור במיתוס דואליסטי של יום הכיפורים: 'לפיכך נותנים לו [לעזאזל] שוחד ביום הכיפורים, שלא לבטל קרבן של ישראל, שנאמר גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל. גורלו של הקדוש ברוך הוא קרבן עולה. וגורלו של עזאזל שעיר חטאת וכל עונותיהם של ישראל עליו שנאמר ונשא השעיר עליו את כל עונותם' (פדר"א, פרק מו) וראו שם, פרק לח. והשוו פרקי דרבי אליעזר, מהדורה מדעית, כ"י רח"מ הורוביץ, ירושלים תשל"ב, עמ' 168-169. על חילופי הנוסח וההגהות לטקסט מוקשה זה בפרקי דרבי אליעזר ובילקוט

המסורת השנייה משלוש מסורות יום הכיפורים לפני הספירה, מתייחסת לחטא משותף של **בני אנוש**

שפרצו את גבולות הברית, קשרו קשר לחטוא במשותף, התאכזרו איש לרעהו ובגדו במחויבות האנושית הראשונית של אדם להוריו ולאחיו. הדברים אמורים בחטא נורא באכזריותו הקשור בהתנכלות, במרמה ובשפיכות דמים, שהתרחש בחוג המשפחה וגרם מוות וייסורי גוף ונפש בזדון, המחייבים כפרה ועינוי נפש. חטא זה הוא חטא מכירת יוסף בידי אחיו (בראשית לז 12--36), שעל פי ספר היובלים ארע בעשור לחודש השביעי, מועד יום הכיפורים: 'ויתנכלו אליו ויעשו לו בעורמה להמיתו וישבו וימכרוהו לסוחרים ישמעאלים [...] ובני יעקב שחטו **שעיר עזים** ויטבלו את כתונת יוסף בדמו וישלחו אל יעקב אביהם **ויהי בעשירי לחדש השביעי** (היובלים לד 11-12). הכתוב מרחיב על אבלו הכבד של יעקב, שסרב להתנחם על מות בנו שנטרף בידי חיה רעה, כדברי אחיו המתנכלים, המתאכזרים דוברי השקר, ומוסיף מידע שאינו מצוי במקרא על מות בנו דינה במועד זה בשל יגונה העמוק על מות אחיה, ועל מותה של בלהה באותו יום, בשל אבלה הכבד על מות בן גבירתה.

סיפור מכירת יוסף נחתם בספר היובלים במשפט דרמטי ההופך את המאורע הקשה של ההתאכזרות, הבגידה, השקר ושפיכות הדמים, ליום זיכרון ותענית המתרחש מדי שנה במועד החטא. שעיר העזים הנשחט, הנזכר כמי שבדמו רימו את האב השכול המתאבל מרה על מות בנו (בראשית לז 31), והסב במותן בלא עת של דינה ובלהה, נקשר לשעיר העזים שבדמו מכפרים: 'על כן הוקם על בני ישראל **לענות נפשם בעשרה לחדש השביעי** בבוא היום אשר בו יבכו את יוסף אצל יעקב אביו **לכפר** בו עליו בשעיר עזים **בעשרה לחדש השביעי** פעם בשנה בעבור חטאותיהם כי העציבו את רחמי אביהם בעבור יוסף בנו. ויושם היום ההוא להתעצב בו בעבור חטאותיהם ובעבור כל פשעם ובעבור כל שגגותיהם **לטהר** נפשם ביום ההוא פעם בשנה' (היובלים, לד 19-18).

ספר היובלים קושר את שבעת מועדי ה' עם פרשות שונות מספר בראשית, שאותן הוא מספר מחדש בזיקה למועד המקראי של החג וליום קבוע שבו הוא נשמר על פי תאריך קבוע. על פי ספר היובלים מופיע המאורע שביסוד יום הכיפורים בימי האבות, לפני דור המדבר, בספרי שמות וויקרא. בספר ויקרא מצוים בני ישראל לשמור את יום התענית באיום כרת ללא נימוק וללא הקשר, ואילו בספר היובלים, המספר מחדש את סיפורי ספר בראשית, נקשר מועד זה לימי יעקב ובניו. שם מתואר החטא המשותף, שהתרחש בעשור לחודש השביעי, שחוטאיו לא נענשו, שבגינו הפך מועד זה ליום זיכרון משותף שבו מכפרים ומתענים צאצאיהם של החוטאים שלא נענשו, על החטא שלא חטאו. הפעלים הנזכרים בסיפור מכירת יוסף בספר היובלים: 'לענות', 'לכפר', 'ולטהר'; ושמות-העצם 'חטא' ו'פשע', הם הפעלים והשמות הקשורים למצוות המועד ולעבודת הכוהן הגדול בספר שמות ובספר ויקרא. אליהם נוספת בספר היובלים ההוראה הייחודית של מידה כנגד מידה – כנגד חטאיהם הכבדים של בני יעקב שהעציבו במזיד את אביהם, רימו אותו, התנכלו להמית את בנו, מכרו את בנו

שמעוני ראו י' פיינטוך, 'שני שעירי יום הכיפורים' בתוך: וביום צום כיפור ייחתמו, קובץ מאמרים על יום הכיפורים, אלון שבות תשס"ה, עמ' 76. הכתיב עזזאל, עזאל ועזאל מתחלף במסורות השונות לפני הספירה ואחריה ראו

פיינטוך, שם, עמ' 75, הערות 6-8

וגנבו את דעתו, עינו אותו והסבו לו סבל רב מנשוא כשהתאבל על בנו שנטרף, ועל קרובותיו שמתו בעטיו של הצער על מות יוסף; על בני בניהם, להתעצב ביום זיכרון זה, להתענות, לטהר את נפשותיהם ולכפר על חטאם מאז ועד עולם. במקרא לא מסופר על עונשם של בני יעקב החוטאים, שעל פי פשט החוק המקראי בדבר 'גונב איש ומכרו מות יומתי' (שמות כא 16) היו חייבי מיתה, עובדה שהעלתה שורה של שאלות נוקבות על גמול וצדק, שכר ועונש לאורך הדורות. ספר צוואת השבטים שהתחבר במחצית המאה השנייה לפני הספירה וחלקים ממנו נמצאו בין מגילות מדבר יהודה, מרבה לדון במכירת יוסף, החטא שחוטאיו לא נענשו לכאורה על פי מסורת המקרא. כל אחד מבני יעקב האומר את דברו האחרון או את צוואתו על ערש דווי, נותן דין וחשבון על יחסו ללוי, אבי הכהונה, המגלם את דרכי המשפט והצדק, ועל חלקו במכירת יוסף, מעשה המגלם את דרכי העוול והרשע (צוואת זבולון ב-ד; צוואת גד א 8-4). המסורת המאוחרת שהתחברה באלף הראשון לספירה השלימה פער זה בין החטא ועונשו וקשרה את החטא האכזרי נטול העונש של עשרת אחי יוסף, לעונשם האכזרי של עשרת הרוגי מלכות, שלא חטאו ונהרגו על קידוש השם בדורם של ר' עקיבא ור' ישמעאל.²⁹ הרוגי מלכות אלה, שחלקם הוצא להורג ביום הכיפורים, נהרגו במיתות אכזריות בידי הרומאים בזיקה למרד בר כוכבא במאה השנייה לספירה, אולם המסורת הפכה אותם מנרצחים שנפלו קרבן לעריצותם של בני עוולה, למקדשי השם שהועלו לקרבן, כדי לכפר במוותם על חטא זולתם.³⁰

²⁹ על פי אחד מנוסחי סיפור עשרת הרוגי מלכות, על חכמים שנתפסו בשל חטא מכירת יוסף, ר' עקיבא נהרג ביום הכיפורים: 'כשהגיע ערב יום הכיפורים [...] אותו היום היה ר' עקיבא [...] הוציאוהו להורגו [...] והיו מסרקין בשרו במסרקות של ברזל והוא היה מקבל עליו עול מלכות שמים, ג' ריג, עשרת הרוגי מלכות, (לעיל הערה 7) עמ' 69-70.

³⁰ על עשרת הרוגי מלכות בספרות ההיכלות ראו היכלות רבתי (סינופסיס לספרות ההיכלות, לעיל הערה 7, סעיפים 198, 107-121); בבלי, מנחות כ"ט ע"א; מדרש אלה אזכרה, א' ילינק, בית המדרש, חלק ב, עמ' 17; 23-24; ח"ב, עמ' 64-72; ח"ו, עמ' 17-19; הפיוט 'אלה אזכרה' המספר את סיפור עשרת הרוגי מלכות וסיפור מכירת יוסף נאמר בנוסח אשכנז ביום הכיפורים בתפילת מוסף לסדר העבודה (ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, כרך ב, ירושלים תש"ל, עמ' 568-574). הפיוט 'אלה אזכרה' פותח בחטא מכירת יוסף שממנו התגלגל עונשם של עשרת הרוגי מלכות שנלכדו בידי הקיסר כעונש על מכירת יוסף וקרא לעשרה חכמים גדולים [...] דינו משפט זה לאשורו [...] כי ימצא איש גונב נפש מאחיו מבני ישראל [...] גם איה אבותיכם אשר אחיהם מכרוהו לארחת ישמעאלים סחרוהו ובעד נעלים נתנוהו [...] ואתם קבלו דין שמים עליכם/ כי מימי אבותיכם לא נמצא ככם/ ואם היו בחיים הייתי דנם לפניכם/ ואתם תשאו עון אבותיכם'. השו"ת מדרש משלי, פרק א, מהדורת ב' ויסוצקי, עמ' 14: 'אמר ר' יהושע בן לוי לא נמשכו עשרה הרוגי מלכות אלא בחטא מכירתו של יוסף; מדרש תהלים ט יג, מהדורת בובר עמ' 44-45 ועיינו: מ' הירשמן, 'על קידוש השם בעת העתיקה והשתקפותו בפיוט אלה אזכרה', נטיעות לדוד, ספר היובל לפרופ' דוד הלבני (בעריכת י' אלמן, א"פ הלבני וצ"א שטיינפלד), ירושלים תשס"ה, עא; במסורת ההיכלות הפך העונש שהוטל בידי הקיסר על הרוגי מלכות, שלא חטאו, בשל חטא אחי יוסף, שחטאו ולא נענשו, לקידוש השם שכלל קרבן אדם וכפרה שתקרב את חורבנה של רומי. ראו במדרש 'מה יום הכיפורים מכפר אף מיתתן של צדיקים מכפרתי' (ויקרא רבה כ: יב)

ספר היובלים מציין – בדומה לספר בראשית – שבני יעקב טבלו את כתונת יוסף בדמו של שעיר העזים ושלחוה אל יעקב אביהם. אולם לדברי מחבר הספר שלושת גיבורי המסורת הכוהנית בספרות זו, לוי, יהודה ובנימין, לא לקחו חלק בחטא, שכן לא יצאו עם אחיהם אלא נותרו בבית במועד האירוע, **בעשור לחדש השביעי** (היובלים לד 3). שלושת האחים, לוי, יהודה ובנימין, נזכרים בפתיחת 'מגילת מלחמת בני אור ובני חושך' כנציגי בני אור, בני הצדק, הלוחמים בבני חושך, בני העוול, במלחמה בת שבעה שלבים.³¹ לכל אורכו של ספר 'צוואות השבטים', שהתחבר במאות האחרונות לפני הספירה, נזכרים לוי ויהודה כגיבורים הנבחרים שיש לציית להנהגתם כבהונה ובמלוכה, בניגוד לשאר אחיהם החוטאים שלא כיפרו על חטאם.³²

חטא מכירת יוסף שנקשר ביום הכיפורים נידון בהרחבה בספר צוואות השבטים, בצוואות שמעון, בצוואות זבולון, בצוואות גד, בצוואות דן, ובצוואות בנימין. שם מתואר החטא בפי החוטאים שלקחו בו חלק ומתוארות בפירוט בגוף ראשון יחיד האכזריות, הרשעות, השנאה והקנאה שהיו כרוכות בו. בני יעקב המספרים מבחינים ערב מותם בין דרכי אור ודרכי חושך, ומפצירים בבניהם לא לחזור על חטאיהם. החוטאים מייחסים את

השוו מדרש עשרת הרוגי מלכות: 'אמר לו (ר' ישמעאל למטטרון) ומה זה לפניך? א"ל מזבח, א"ל וכי קרבן ומזבח יש למעלה, א"ל כל מה שיש למטה יש למעלה... ומה אתם מקריבים עליו, וכי יש לכם פרים אילים וכבשים? א"ל אין לנו לא אילים ולא פרים וכבשים אלא נשמותיהם של צדיקים אנו מקריבים עליו לפני הקב"ה. כיון ששמע ר' ישמעאל... את דברי מטטרון ירד לארץ ומצא את חבריו בתענית ובתפילה. אמרו לו מה בידיך? אמר להם לכו ורחצו והטהרו ולבשו תכריכין שלכם שגזרה זו מלפני הקב"ה (מדרש עשרת הרוגי מלכות, נוסח ב, בית המדרש מהדורת א' ילינק, חדר שישי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 22). ראו המחקרים הנזכרים לעיל בהערה 7 וביחוד Boustani, *From Martyr to Mystic*, עוד ראו: מ"ד הר, 'הרוגי מלכות', האנציקלופדיה העברית, כרך ט"ו (תשכ"ד), טורים 208--210; הני"ל: 'Persecutions and Martyrdom in Hadrian's Days', *Scripta Hierosolymitana XXIII* (1972), pp. 85-125; א' אופנהיימר, 'קדושת החיים וחירוף הנפש בעקבות מרד בר כוכבא', בתוך: קדושת החיים וחירוף הנפש, קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל (עורכים י' גפני וא' רביצקי), ירושלים תשנ"ג, עמ' 85-98.

³¹ יוזה ספר סרך המלחמה. ראשית משלוח יד בני אור להחל בגורל בני חושך בחיל בליעל [...] בני לוי ובני יהודה ובני בנימין גולת המדבר ילחמו בס'. י' דיין, מהדיר, מלחמת בני אור בבני חושך, ירושלים תשט"ו, עמ' 254.

³² צוואות השבטים מצויות במהדורת הספרים החיצונים שערך א' כהנא, כרך א, תל אביב תרצ"ז, עמ' קמב-רטו. צוואות לוי נמצאה במקורה הארמי בקומראן ובקטעי גניזה, למהדורת המגילות ראו M. E. Stone and J. C. Greenfield, *Aramaic Levi Documents, Qumran Cave 4 XVII (DJD 22)*, (eds. J. G. Brooke et. al), Oxford 1996. בחירת לוי נזכרת בספר היובלים, בצוואות לוי ובסדר העבודה בתפילת מוסף ליום הכיפורים: 'שמת על לוי לוית חן וחסד/ ומכל אחיו כתר לו עטרת/ עמרם נבחר מזרע לוי/ אהרון קדוש יי משרשו קידשת/ [...] וקדושתו מכפרת עוונותינו/ [...] כלי כפרה לישראל שמתו', 'אתה כוננת', מחזור ליום הכיפורים, עמ' יט-כ. על סדר העבודה ראו הערה 81 להלן.

חטאם לרצון בליעל, לכוחו של בליעל או לרוחות בליעל, לרוחות תעתועים, לשטן ולרוח השנאה, ומרחיבים במעשים הנוראים שהיו כרוכים בחטא מכירת יוסף. דומה שבליעל, בהקשריו השונים במגילות ובספרות החיצונית, אינו אלא רמיזה לתחומם של בני האלמוות החוטאים הקבורים חיים מתחת לאדמה שאינם יכולים לעלות. בליעל (בל יעלה) הוא האנשה של מכלול האיסורים והעבירות המשחיתים את הקודש, פוגעים בטהרת החיים, וממיטים שפיכות דמים ומוות שעליהם נדרשים לכפר ביום הכיפורים. חטאים אלה קשורים כולם בטומאה ובדרכי חושך, ברצח, זנות, שקר, קנאה, זעם ודומיהם. דברי לוי לבניו לפני מותו מיטיבים לבטא זאת: 'ועתה בני שמעו כולכם בחרו לכם את האור או את החושך את תורת ה' או את מעשי בליעל' (צואת לוי, יט 1).

יתכן שסיפור החטא הטעון כפרה, המתרחש בתחום המוגן לכאורה של המשפחה, מופנה כלקח לדורות ביחס לכלל החטאים והעבירות המתרחשים במזיד, בגלוי ובסתר, במסגרת המשפחה. המשפחה אמורה להיות מרחב אוהב המעניק מחסה ומקלט לכל בניה ובנותיה, אולם פרשת מכירת יוסף מיטיבה להמחיש כיצד היא הופכת למקום המסוכן ביותר. חטאים אלה, הנעשים בסתר, ברשות הפרט, וכרוכים באונס, בכפייה, בזדון ובשפיכות דמים, פעמים רבות אינם באים על עונשם, אולם הם טעונים עינוי נפש וכפרה, כנרמז במימרה 'יום כיפורים על העריות מכפר' (בבלי, יומא סז ע"ב). דומה שמסורת חטאי בני יעקב, הקשורים ליום הכיפורים בספרות הכהונה שנמצאה בקומראן, מרחיבה את הזיכרון הקשור במועד זה. היא מעבירה את כובד המשקל לחוטאים, המכפרים על עוונות ההווה ופשעי העבר בתענית, באבל ובצום. זיכרון חטא מכירת יוסף בידי אחיו שפשטו את כתונתו, שמתכפר בעבודת יום הכיפורים, מצוי בסדר העבודה הארץ ישראלי הקדום 'אז באין כלי הנקרא במועד זה. שם נאמר בתיאור בגדי הכהן הגדול הלוּבש כתונת בד מכפרת בין בגדי הקודש המיוחדים לחג: 'קשר אחים על כתונת/ ירצה בכותנתו/ לפרוש כנף/ לפושטי כתונת'.³³ רעיון דומה הקושר בין בגדי הכהן הגדול בעבודת יום הכיפורים, לבין הזיכרון המרומז בהם הקשור בחטא שהתרחש בעשור לחודש השביעי, נגדו של יוסף שהיה לבוש כתונת פסים, נמצא בסדר העבודה שחיבר יוסי בן יוסי המכונה 'אזכיר גבורות אלוה': 'עלמות קומה ימלא בכותנות כפולה משובצת עד פסי יד/ עון בית יעקב יכופר כזאת מוכרי צדיק על כתנת פסים'. מקורות אלה יוצרים קשר מובהק של מדה כנגד מדה בין –עון בית יעקב', מכירת יוסף וטבילת כתונת הפסים, סמל האהבה, בדם השעיר בידי אחיו, אחוזי הקנאה והשנאה, לבין מלאכת הכהן הגדול ביום הכיפורים, 'יכופר בזאת', וקושרים במפורש בין כתונת האחים קושרי הקשר: 'קשר אחים על כתונת', לבין כתונת הכהן עליה נאמר 'ירצה בכותנתו'. הקשר בין שעיר העזים שבדמו טבלו האחים את כתונת הפסים של אחיהם הנמכר לעבדות, לבין השעיר הקשור בעבודת יום הכיפורים, נזכר בסדרי העבודה ובתרגום המיוחס ליונתן.

³³ י' יהלום, מהדיר, אז באין כל, סדר העבודה הארץ ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנ"ז, חלק כ"ג שורות

המסורת השלישית בין מסורות יום הכיפורים לפני הספירה שנקשרו במערך הטקסי של עבודת היום ונשתקעו בתהום הנשייה, קשורה למיתוס על-זמני של **כוהנים ומלאכים**, הכרוך ביום הכיפורים שבת שבתון, בחודש השביעי, בשנת היובל. מיתוס זה קשור למיתוס מייסדי הכהונה הגדולה בדורות הראשונים לבריאת האדם, מהדור השביעי דורו של חנוך בן ירד³⁴ ועד לדור האחד-עשר, דורו של מלכיצדק, בן אחיו של נוח. המייסדים הללו, שתורתם הונחלה בספרים, קודמים למסורת הכהונה של שבט לוי ובני אהרון. עניינה של מסורת זו – המגשרת בין מיתוס המתרחש בגן עדן, בקודש הקודשים השמימי, לבין היסטוריה המתרחשת בציון, מקום קודש הקדשים הארצי במסורת הכהנית – הוא **במלכיצדק כהן לאל עליון**. מלכיצדק הוא בן-נינו של חנוך בן ירד מייסד הכהונה, ובן אחיו של נוח בן למך, גיבור סיפור המבול ומסורת הלוח.³⁵

מלכיצדק בן ניר, הדור האחד-עשר לדורות האדם, הנמנה על גיבורי המסורת הכהנית של שושלת בני צדוק ושל בעלי ספרות חנוך, מתואר במקרא בלשון מרומזת כדמות כוהנית מיסטית יוצאת דופן, החורגת מגבולות הזמן והמקום: **'ומלכיצדק מלך שלם הוציא לחם ויין והוא כהן לאל עליון; ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קנה שמים וארץ וברוך אל עליון אשר מגן צריך בידך ויתן לו מעשר מכלי'** (בראשית יד 18--20); ספר תהילים מקדיש מזמור לכהן מלכיצדק שבו מתוארת הווייתו החורגת מגבולות הזמן והמקום ותיאורו נכרך במזמור נקמה באויבים שבו הופך הכהן המכפר הנצחי, לכהן לוחם החורג מגבולות הזמן והמקום, הנוקם בכוח האל: **'נשבע ה' ולא ינחם אתה כהן לעולם על דברתי מלכיצדק'** (תהילים קי 4).³⁶ כהן נצחי לוחם זה שדיוקנו משורטט בתהלים קי, ייזכר להלן במגילת מלכיצדק. בספר חנוך השני, שיתכן שהתחבר בחוגי מקדש חונו במצרים במאות האחרונות לפני הספירה (שם פעל ענף של כוהני בית צדוק, בין השנים 171 לפסה"נ ו-73 לספירה, אחרי רצח הכהן הגדול חונו השלישי, בידי שליח של הכהן המתיוון מנלאוס, בשנת

³⁴ על חנוך ראו ספר חנוך א, ספר חנוך ב וספר היובלים, פרק ד, פרק י, יז; והמחקרים הנוכחים לעיל בהערה 25. עוד ראו J. VanderKam, *Enoch a Man for all Generations*, South Carolina 1995; רחל אליאור, "חנוך בחרתה מבני אדם" – חנוך סופר הצדק והספרייה של "הכהנים בני צדוק", מסורת הכהונה, ספריית המגילות והמאבק על הדעת, העדות, הכתיבה והזיכרון, בתוך: על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית, ספר היובל לפרופ' יוסף דן (עורכים ר' אליאור ופ' שפר), טיבינגן 2005, עמ' 64-15.

נוסח געז של ספר חנוך הראשון שתורגם מארמית לגעז, תורגם לעברית בידי י"נ פיטלוביץ וא' כהנא בשנות העשרים וראה אור בספרים החיצוניים, מהדורת א' כהנא, תל אביב תרצ"ז. עוד ראו קאסוטו, מאדם עד נוח (לעיל הערה 21), עמ' 193-196.

³⁵ בנוסח תרגום השבעים של תהלים קי 3, יש חילופי נוסח המצביעים על הולדתו הפלאית של מלכיצדק. על מלכיצדק ראו חנוך ב כג 37-45; אל העברים 7: 1--3; על נוח, ספר היובלים 1; שם, י 13-17. וראו להלן הערות 36--39.

³⁶ על הקשרים שונים למלכיצדק במקרא ראו Deborah Rooke, *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel*, Oxford 2000, 80-103; וראו המחקרים על מלכיצדק בהערה 39 להלן.

171 לפסה"נ ותפיסת הכהונה בידי בית חשמונאי בשנת 152 לפסה"ט, מתואר מלכיצדק כארכיטיפ של הכהן הגדול במקום המקודש: 'כי להיות כהן הכהנים לעולם מלכיצדק יעדתיו ואעמידהו להיות ראש הכהנים כאשר היו לפנים [...] ומלכיצדק ההוא יהיה כהן ומלך במקום ארונה לאמר בטבור הארץ... (חנוך ב כג -37 (45).³⁷ מסורות כוהניות בספר חנוך השני זיהו בין 'מקום ארונה', הקשור ליסוד המקדש בימי דוד (שמואל ב כד 16--25; דברי הימים א כא, 15, 18-30), לבין 'טבור הארץ' והר ציון 'משכן הקודש', המצוי מול 'גן עדן קודש קודשים ומשכן ה' הוא' (היובלים ח 19); ובין שושלת הכהונה שראשיתה בחנוך בן ירד, שנלקח לשמים ב-אי ניסן ממקום ארונה (חנוך ב, יט 2; כ 1).

במגילות מתואר מלכיצדק הן כדמות אלוהית – 'ואלוהיך הואה מלכי צדק' (מגילת מלכיצדק), הן כדמות כוהנית מיתית ומיסטית, והוא קשור להר ציון. ספר חנוך הראשון, ספר חנוך השני, וספר היובלים, מכנים את הר ציון **טבור הארץ** ורואים בו את מקום מזבח העולה הקשור לסיפור העקדה (היובלים יח 7-8, 13-12) ואת המקום שעליו יבנה המקדש: 'כי ארבעה מקומות בארץ ליי הם: **גן עדן** והר הבקר (בו) וההר אשר אתה עומד עליו היום הר סיני **והר ציון יתקדש בבריאה חדשה לקדשת הארץ** על כן תקדש הארץ מכל חטאה ומכל טמאתה לדרות עולם' (היובלים ד 26); 'כי **גן עדן קדש קדשים ומשכן ה'** הוא והר סיני תוך המדבר **והר ציון תוך טבור הארץ**, שלשתם זה מול זה לקדושה נבראו' (היובלים ח 19); 'עד אשר יבנה מקדשי בתוכם לעולמי עולמים ונראה ה' לעין כל וידעו הכל כי אני אלהי ישראל ואבי כל בני יעקב **ומלך בהר ציון לעולם ועד** והיתה ציון וירושלים קדש [...] עד אשר יבא **מקדש ה' בירושלים בהר ציון**' (היובלים א 27-29).³⁸ על פי מסורת זו המקדש, שבו נערכה עבודת יום הכיפורים בידי הכהן הגדול בן דמותו של מלכיצדק 'כהן לעולם', עמד על הר ציון.

דמותו של מלכיצדק, המתפצלת במסורות השונות לישות מלאכית-כוהנית הניצבת בראש צבאות בני אור ומנצחת בכוח האל את האויב ניצחון מוחץ, ולוהות כוהנית המייסדת שושלת כהונה נצחית הקשורה בהר ציון, מתייחדת בכך שמלכיצדק מחבר בין העבר המיתי של הדורות הראשונים של שושלת הכהונה לעתיד המיסטי של הכהונה הנצחית ובין מקום קדוש שמימי שאליו נלקח, לבין מקום מקודש ארצי שבו ישרת בעתיד

³⁷ על מלכיצדק בבית שני בזיקה ליום הכיפורים ראו שטקל-בן –עזרא (לעיל הערה 3) עמ' 91-90; על מלכיצדק בספר חנוך השני ראו 23-38 (2000), *JSJ* 31, 'Melchizedek Tradition of 2 (Slavonic) Enoch', Andrei Orlov, ועיינו הערות 38-39 להלן.

³⁸ מקומה המודגש של ירושלים בפתחת ספר היובלים, במגילה החיצונית לבראשית ובמזמורי תהלים שנמצאו בקומראן עומד בניגוד בולט להעדרה מן החומש. ההדגשה על הר ציון כמקום המקדש נעדרת אף היא מן החומש. במסורת חז"ל הר המוריה מחליף את הר ציון, אולם במגילות ובחיבורים שנכתבו לפני הספירה הר ציון הוא מקום המקדש. מלכיצדק מלך שלם קשור לירושלים, להר ציון ולכהונה. ראו ר' אליאור, 'והר ציון תוך טבור הארץ' (לעיל הערה 14).

ושם ינצח את האויב ויביא דרור בארץ. מלכיצדק מתואר בספר חנוך השני כמי שנלקח לגן עדן למשמרת בדור המבול: 'ויאמר ה' אל מיכאל רד על הארץ אל ניר הכהן [אביו של מלכיצדק] ולקחת את **מלכי צדק** נערי אשר אתו ושמת אותו בגן **עדן** למשמרת' (שם כג 51-52); 'ושמתיו בגן **עדן** והיה שם עד עולם' (שם כג 59). מלכיצדק שוהה בגן עדן, מחוץ לגבולות הזמן והמקום האנושיים, עד לחידוש הכהונה בעיר **שלם** שצאצאיה ישתלשלו ממלכיצדק מלך **שלם**: 'וייהי בשלם סכו ומעונתו **בציון**' (תהלים עו 3).

במגילת מלכיצדק, שנמצאה בקומראן בין מגילות מדבר יהודה, מתוארת הווייתו האלוהית-המלאכית של מלכיצדק ושל המזדהים עמו, 'בני אור אנשי **גורל מלכיצדק**' ומלכיצדק וצבאיו עם קדושי אל', המזכירים את בני אור ממגילת מלחמת בני אור בבני חושך, המונהגים בידי לוי יהודה ובנימין, שלושת האחים שלא חטאו במכירת יוסף, כאמור לעיל³⁹ מלכיצדק, המכונה בקומראן '**מלכיצדק כהן בעדת אל**', היאומר לציון מלך אלוהיך **ציון** היא עדת כול **בני הצדק** המה מקימי הברית' (שם), הוא זה המגשר בין העבר הכוהני המיתולוגי בדור שקודם למבול (הוא נלקח לשמים כדי להינצל מהמבול), לבין העתיד הכוהני, שנקשר באחרית הימים, בחידוש הכהונה על הר ציון, בנקמה בבני בליעל אויבי הצדק ובניצחון בני אור וכהני הצדק.

במגילת מלכיצדק מקומראן נקשר **מלכיצדק** למאבק המתחולל ביום הכיפורים בין כוחות הטהרה החיים, הקדושה, המשפט והצדק לכוחות הטומאה, הכליון, העוול, החמס והאבדון, מאבק הקשור בשנת היובל, בחוקי צדק, בקריאת דרור בארץ וביום הדין. מלכיצדק השמימי, המהווה אולי ארכיטיפ לבן דמותו הכוהן הגדול הארצי, נאבק במערכה ידועה מראש בחוטאים המוגדרים כ'**רוחי גורל בליעל**', אלה שזכרו לעיל כמחוללי חטא מכירת יוסף, וזכרים בתפילת משה בספר היובלים כניגוד ליושר ולצדק: 'יעלו נא רחמך אדוני על עמך ובראת להם נפש ישרה, ורוח **בליעל** אל ימשל בהם להשטין עליהם לפניך ולהטותם מכל דרך הצדק למען יאבדו מפניך' (היובלים א 20). בראשם של רוחי בליעל אלה ניצב **מלכי רשע** הגיבור המנוגד למלכיצדק, שידון להלך. רוחי בליעל, הנזכרים לעיל בספרות חנוך, בסרך היחד ובצוואת השבטים כאחראיים לכל החטאים שעליהם מכפרים ביום הכיפורים, הם פרי הזיווגים האסורים בין בני אלוהים לבנות האדם בדור שקדם למבול. המלחמה בין רוחות הדעת, האמת, הדרור והצדק ומלאכי האור מזה, לבין רוחי בליעל ומלאכי משטמה, רוחות טמאים ומשעבדים, וגורל חושך, מזה, נערכת בזיקה ליום הכיפורים בשנת היובל, כמפורש במגילת מלכיצדק, ודומה שהיא קשורה לשלב האחרון במלחמת בני אור ובני חושך על מהות הצדק, המשפט, החירות והדרור, הנכספים והרחוקים, המיוסדים על החוק האלוהי, לעומת העוול הכפייה והשעבוד, הרווחים והשולטים המיוסדים על חוק אנושי, חוק בליעל, שהושת בכוח הזרוע. את הגאולה הצפויה בראשות מלכיצדק וגורל בני אור, תקדים נקמה נוראה בכוחות הבליעל ובגורל חושך:

ואשר אמר בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחוזתו ועליו אמר וזה דבר השמטה [...] פשרו לאחרית הימים על השבויים [...] והמה **נחלת מלכי צדק** אשר ישיבמה אליהמה וקרא להמה דרור לעזוב להמה משא כול עוונותיהמה. וכן יהיה הדבר הזה בשבוע היובל הראשון אחר תשעה היובלים

³⁹ ראו 225-11Q13 in *DJD XXIII, Qumran Cave 11, II*, (ed.) F. Garcia Martinez et.al., Oxford 1998, pp.

יוס הכפורים הוא סוף היובל העשירי **לכפר** בו על כל בני אור ואנשי **גורל מלכי צדק** עליהמה [...]. לפי כול עשותמה היא הוא הקץ לשנת הרצון **למלכי צדק** ולצב[איו ע]ם **קדושי אל** לממשלת משפט כאשר כתוב עליו בשירי דויד אשר אמר אלוהים נצב בעדת אל בקורב אלוהים ישפט [...]. ואשר אמר עד מתי **תשפוטו עוול** ופני רשעים תשא סלה פשרו על **בליעל** ועל רוחי גורלו אשר בסורמה מחוקי אל להרשיע **ומלכי צדק יקום נקם משפטי אל** וביום ההוא יצילמה מיד **בליעל ומיד כול רוחי גורלו** ובעזרו כול אלי הצדק [...]. הוא יום השלום אשר אמר ביד ישעיה הנביא [...]. אומר לציון מלך אלוהיך **ציון היא עדת כול בני הצדק** המה מקימי הברית הסרים מלכת בדרך העם ואלוהיך הואה מלכי צדק אשר יצילמה מיד **בליעל** ואשר אמר והעברתמה שופר בכול הארץ. (11Q13:1-25)⁴⁰

השמטה, המוכרזת בשנה השביעית, והיובל, המוכרז אחרי ספירת שבע שבתות שנים, המעידים על ויתור על ריבונות אנושית במחזוריות שביעונית מקודשת של מועדי דרור, השומרים על הערך המקודש של החירות והשביתה משעבוד, קשורים במקרא ביום הכיפורים בחודש השביעי (ויקרא כה 4-5, 13-8). בקומראן נקשר מלכיצדק העומד בראש גורל בני אור, למצוות היובל ולמועדי דרור, ולמאבק בין צדק לעוול, בין חירות לשעבוד, בין משפט צדק לשלטון עוול, והוא קשור במסורת המקראית המצווה על הכרזת היובל ביום הכיפורים וקריאת דרור בארץ (ויקרא כה 10). מגילת מלכיצדק מקומראן מוסיפה ברוח מזמור תהלים קי, הכולל תיאור נקמה נוראה הקשורה למלכיצדק 'כהן לעולם', את 'ומלכי צדק יקום נקם משפטי אל' וביום ההוא יצילמה מיד **בליעל ומיד כול רוחי גורלו** ובעזרו כול אלי הצדק'. כמה מסורות שזרות בין החג בחודש השביעי, המכונה שבת שבתון, לבין שבת הארץ, **שמיטה**, בשנה השביעית, המכונה גם היא שבת שבתון (ויקרא כה 4). שני אלה קשורים גם לשבת שבתון הארץ, **יובל** (היובלים נ 2), כמועדי כפרה. מכל מקום ברור ממגילת מלכי צדק שהמאבק מתחולל בשמים ובארץ בין 'גורל מלכיצדק' המייצג את התשובה, הצדק, המשפט והדרור, לבין גורל בליעל, המייצג עוול, רשעה, שעבוד, חטא ושרירות לב. כאמור רובה של ספרות זו נכתב בידי כוהני בית צדוק המודחים ו'אנשי בריתם', שהאמינו בקדושת מחזור מועדי דרור המוכרז במקדש ונשמר בידי הכהונה

⁴⁰ 11QMelchizedek, *Discoveries in the Judaean Desert XXIII*, pp 224-226:

J. T Milik, 'Milki-sedeq et Milki-resha' dans les anciens écrits juifs et chrétiens', *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 23 (1972), pp. 95-144
P. J. Kobelski, *Melchizedek* על מלכיצדק בקומראן וגלגוליו באיגרת אל העברים ראו *Melchizedek and Melchiresha* (CBQ.MS 10), Washington 1981. pp. 49-129; J. Davila, 'Melchizedek: King, Priest and God' in *The Seductiveness of Jewish Myth: Challenge and Response?* Ed. D. Breslaur, Albany 1997, pp 217-34; Deborah W. Rooke, *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel*, Oxford 2000, 80-103

הגדולה ועשרים וארבע משמרות הכהונה. הם ואנשי בריתם ציפו להשבת הסדר האלוהי על כנו בעזרת מלאכי הצדק השומרים אף הם את הסדר האלוהי של מחזורי צדק ושוויון הנמנה בשבתות שמיטות ויובלים. במגילה המכונה 'דברי משה',⁴¹ הטקסט המקוטע עד מאד ומורכב מפירוים וגזרים, מתחיל בתיאור שנת השמטה (דברים טו 2-1, 10-9; לא 10) ועובר ליום הכיפורים. על פי שחזור המהדיר המצוין בסוגרים, שהוא רק אפשרות שאיננה מתחייבת מתוכן הכתוב, הטקסט נקשר למאורע שארע בדור המדבר בעשור לחודש השביעי ולעבודת הכוהן הגדול:

Col. III [מקץ שבע שנים את שבת [הארץ תעשה [...]] ותקרא שמטה לאלוהי אלוהיכם [...]] כי בשנה[ה] [הזאת יברככם אלוהים] [לכפר] את עוונותיכם [...] בשנה [...] לחודש [...] ביום הזה [...] כי היו שטים [במדבר אבותיכם עד יום [עשור לחודש] [ה] ה ביום עשר לחודש] [כול עבודה ת]אסר וביום [עשר לחודש] [כופר] [...] לחודש ויקחו...

Col. IV [ובעדת אלים] [ובסוד קדושים] וב[...]. הם [בעד בני ישראל] אל ובעד הארץ [ו]לקח מן [דמו ו]שפך בארץ... [ויכ]ופר להם בו [וידבר] מושה [לאמור] תעשו [...] [...] חוקות עולם לדורותיכם [...] וביום [...] יקח ה[...]. בני ישראל [וכן] אשר [...] שמים לכ[...]. [...] לשנה [...] הנפש אשר ה[ואה] [...] על ספר [...] אני הכוהן [...] וסמך את ידיו [...] את כל אלה [...] ובשנה [...] האלה [...] מן שני השנעירים.⁴²

הטקסט המורכב משלושים קטעים בקירוב, קרוע ומקוטע עד מאד ומן הנמנע לבאר את ההקשר המדויק של הכפרה ויום הכיפורים הנדונים בו. אולם מבעד לקיטוע דומה שיש הקשר על-היסטורי, הקשור בקדושי אל, בעדת אלים וסוד קדושים, בדומה לקדושי אל ואלו הצדק הנזכרים במגילת מלכיצדק. יתכן שלצדו נרמז הקשר היסטורי שנעלם מאתנו, הקשור בכפרה ובכיפורים בחודש השביעי, בשנה השביעית ובשנת היובל אחרי שבע שביעיות שנים.

שלוש המסורות השונות שנידונו לעיל מעוגנות בעולם קוטבי-תבניתי של תקבולת והנגדה, שבו ערכים מופשטים כאמת וצדק, תום לב, יושר, ברית וקדושה, תשובה וכפרה והיפוכם עוול ורשעה, חמס, שחת ובליעל,

⁴¹ 1Q22, col. III- ApocrMoses/Dibreh Moshe; J. T. Milik, DJD 1, Oxford 1955, pp. 91-97; *The Dead*

Sea Scrolls Study Edition (eds), F. Garcia-Martinez & E. Tigchelaar, Leiden 1977, pp. 58-62

⁴² ראו שם, עמ' 60-62 ועיינו: J. Strugnell, 'Moses-Pseudepigrapha at Qumran: 4Q375, 4Q376 and Similar

Works', L. H. Schiffman (ed.) *Archeology and History in the Dead Sea Scrolls*, Sheffield 1990, pp. 221-

חטא ועברה, נקשרים לעולמות עליונים מקוטבים. בשני הקטבים מצויים כוחות בלתי נראים בעלי שמות ייחודיים שסיפורים עתיקים נכרכים בהם, המצרפים מושגים מופשטים, ערכים מוסריים וגילויים טבעיים המניעים את פעולות בני האדם. המיתוסים הקשורים בהם מעמיקים את המשמעות של ניגודים תבניתיים אלה ומגלים את המרחב האסוציאטיבי המכונן את ערכי היסוד ואת האידיאלים המוסריים שהחברה מושתתת עליהם, על ידי הבהרת הסכנה הנוראה הטמונה בניגודם. יום המאבק המכריע בשמים ובארץ בין גורל מלכיצדק, 'קדושי אל', 'עדת אלים סוד קדושים' ובני אור, השומרים בשבועה ובברית את דרכי צדק ופועלים בתום לב, מזה, לבין גורל מלכירשע, רוחי גורל בליעל, מלאכי בליעל, מלאכי חושך, 'ההולכים בשרירות לבם' ופועלים ב'דרכי עוול' בתחומו של עזאזל, מזה, הוא 'יום הכיפורים [...] לכפר בו על כל בני אור ואנשי גורל מלכי צדק', כעולה ממגילת מלכיצדק שנמצאה בקומראן, המרחיבה את היריעה המיתית והמיסטית של יום הכיפורים.

היפוכה של הכפרה, ההיטהרות והברכה המוסבות על גורל מלכיצדק ועל בני אור שומרי ברית אל, ההולכים בדרכי צדק, הן האלות, המארות והקללות המוסבות על **מלכירשע** ובני חושך המשחיתים, הסרים ממצוות האל, והולכים בדרכי בליעל. נוסח הקללה שנמצא בקומראן הוא היפוכה של ברכת כוהנים, הממחישה בבחירות את ההבדל בין הקודש, הטהרה והברכה לבין הטומאה, החמס והקללה. ביום הכיפורים, בנוסח המקובל אחרי החורבן, מתקיימות חמש תפילות, וברכת הכוהנים נאמרת ארבע פעמים, משנה תענית ד, א; ירושלמי ברכות ד, א; בבלי תענית כו ע"ב). אולם דומה שביום הכיפורים בעת העתיקה נאמרו גם כמה וכמה קללות המופנות לבני חושך ולמנהיגם מלכירשע, במקביל לברכות, המופנות לבני אור ולמנהיגם מלכיצדק, כפי שעולה ממגילות מדבר יהודה:

ויבדילהו אל לרעה מתוך בני האור בהסוגו מאחוריו והוסיפו ואמרו ארור אתה **מלכי רשע** בכול מחשבות יצר אשמתכה יתנכה אל לזעוה ביד נוקמי נקם, לוא יחונכה אל בקוראכה, ישא פני אפו לכה לזעמה, ולוא יהיה לכה שלום בפי כול אוחזי אבות. ארור אתה לאין ש[א]רית וזעום אתה לאין פליטה, וארורים עושי מחשבות רשעתמה ומקימי מזמתכה בלבבמה לזום על ברית אל.⁴³

הביטוי 'אין פליטה' הנזכר לעיל, הנזכר במקרא ביחס לעונש אלוהי לחוטאים שלא יוותר להם זרע ושארית (עזרא ט 14), מתייחס במגילות לעונשם של המלאכים החוטאים, ונזכר מספר פעמים בסיפור העירים,

⁴³ (DSSSE, Vol. 2, p.636) 4Q280 : DJD XXIX (ed. Bilha Nitzan et. al.), Curses, Oxford 1999, p

5. יתכן שהקללות נאמרו ביום כיפור ויתכן שנאמרו במועד חידוש הברית בחג השבועות וראו להלן.

ראו J. T Milik, 'Milki-sedeq et Milki-resha' dans les anciens écrits juifs et chrétiens', *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 23 (1972), pp. 95-144; M. Lehmann, 'Yom Kippur in Qumran', *RQ* 3 (1961/1962), pp. 117-124

למשל במגילת ברית דמשק: 'יחמה גדולה בלהבי אש בכל מלאכי חבל **לאין שארית ופליטה** לסוררי דרך ומתעבי חוקי' (DJD XVIII, p. 3). כך גם בספר חנוך הראשון: 'כי הארץ תכחד וכל היושבים עליה; **ולא תהי להם פליטה** לעולם על הורותם להם את הנסתרות והם נדונו' (חנוך א, סה, 6, 10-11). ניסוח זה מצביע על הקישור לחטאו של עזאזל וליום הכיפורים ועל עונשם של אלה שלקחו חלק בחטא פריצת הגבולות ועל הכרתת תולדותיהם. המשמעות השנייה של פליטה, מלשון מקום מפלט לשארית הפליטה או מקום ההצלה והישועה האלוהית לשריד ופליט, קשורה במקרא בהר ציון, ב'ציון הר קדשי', מקום המקדש (יואל ג 5; ד 16-17; עובדיה א 17, 21).

בדברים הבאים ארחיב את הדיון על הראשונה משלוש המסורות הנזכרות לעיל, המלמדות על פניו השונים של הזיכרון הריטואלי שנקשר ביום הכיפורים כיום זיכרון המאבק המיתי בין כוחות החיים, הקדושה הטהרה, המשפט והצדק בראשות מלכיצדק, לכוחות הכיליון, הטומאה, השרירות, החמס והרשע בראשות מלכירשע. יתר על כן, אבקש לטעון שהסיפור, המעלה נקודות מבט בלתי צפויות, הוא זירת המאבק המתחולל בין קבוצות שונות בזיקה לזיכרון מקודש, לזמן מקודש ולמקום מקודש.

כל אחד משבעת מועדי ה' הנזכרים במקרא הוא אתר מועד למאבק וצומת להתנגשות בלתי נמנעת, שכן הגמוניות שונות שחגגו את המועדים העדיפו לזכור דברים שונים, להישען על מקורות סמכות שונים, להציע הקשר שונה למחוזות הזיכרון, ולהטעין את המועד המקודש בערכים בעלי חשיבות עקרונית, המקדדים זיכרון מסוים שהוא עיקר מהותו של המועד, לדעת הכותבים. במידה לא פחותה מבקשים כותבים שונים במהלך העתים לדחוק לשוליים, למחוק, לצנזר ולהשכיח מסורות שאינן עולות בקנה אחד עם עולם הערכים החדש אשר לו הם מבקשים להעניק תוקף וסמכות בשעה שאת קודמו הם מעדיפים למחוק ולהשכיח.

הדבר בולט במסורות הנוגעות לחג השבועות, לראש השנה וליום הכיפורים. מקוצר היריעה לא ארחיב כאן. אציין רק דוגמא אחת למאבק הזה, הקשורה במועד שבו חל יום הכיפורים: המסורת הכוהנית האוחזת בלוח השמש מלפני הספירה שראשיתו בחודש האביב (שמות יב 2) ומקדשת את הר ציון כהר הקודש, כמקום מזבח העולה וסיפור העקדה (במחצית החודש הראשון, במועד פסח) והמקדש, קובעת **שיום הכיפורים, שבת שבתון, יחול תמיד ביום שישי**, בעשור לחודש השביעי (תשרי), על פי לוח קבוע מחושב מראש של ארבע תקופות בנות 91 ימים כל אחת, המתחילות כל אחת דרך קבע ביום ד בחודש הראשון, הרביעי, השביעי והעשירי (א' בניסן, א' בתמוז, א' בתשרי, א' בטבת) ומסתיימות תמיד ביום ג ה31 בחודש השלישי (סיון), השישי (אלול), התשיעי (כסלו) והשנים עשר (אדר). ואילו מסורת חז"ל, האוחזת בלוח הירח המתחיל בסתיו, אשר נקבע אחרי החורבן (משנה, ראש השנה ב, ט), ומקדשת את הר המוריה כמקום העקדה בראש השנה (בבלי, ראש השנה ט"ז ע"א) וכמקום המקדש, תקדש את החודש על פי לוח משתנה של חודשים, המבוסס על ראייה, שבו ראש השנה לעולם לא יהיה ביום ד כדי **שיום כיפור לעולם לא יחול ביום שישי**.⁴⁴

⁴⁴ לדיון רחב בנושא ראו: ר' אליאור, זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה (לעיל הערה 19), עמ' 143-168;

ג. 'יום כיפור על העריות מכפר' (בבלי, יומא ס"ז ע"ב)

מסורת החטא הארכיטיפי שנזכר לעיל, הקשור למעשיו של עזאזל, ונדע כפרשת בני אלוהים ובנות האדם, כחטא העיריים או כסיפור מלאכי חבלה או המלאכים הנופלים, מבארת את חטאי דור המבול שמילאו את הארץ חמס ושפיכות דמים, ואת הרקע לקללה שהוטלה על כלל בני הדור העשירי לדורות האדם שלא שבו מחטאיהם. מסורת חטא העיריים מתארת את עונשם בכיליון וחורבן במי המבול בזיקה לפריצת גבולות בין שמים וארץ, לפריצת גבולות הטאבו, להליכה בשרירות לב ולשיבוש סדרי הבריאה.

ספר בראשית מספר בקצרה את הרקע לקללת המבול: 'ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טובות הנה ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו [...] הנפילים היו בארץ בימים ההם, וגם אחרי כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם, המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם. וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ [...] וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ [...] ויאמר ה' אמחה את האדם אשר בראתי מעל פני האדמה'. (בראשית ו 2--7)

פרשה עמומה זו של פריצת גבולות, שניכר שגרסתה בנוסח המסורה מקוטעת,⁴⁵ מגלה טפח ומכסה טפחים, רווחת בגרסאות מורחבות רבות בספריית המגילות הכוהנית שנמצאה בקומראן במדבר יהודה.⁴⁶ מסורות אלה, המבארות את מוצא הרע ואת קיומו הנצחי במימדים שונים בזיכרון ובריטואל, בהקבלה הפוכה לנצחיות הטוב האלוהי, התחברו כולן לפני הספירה בעולם שכונן דואליות של תקבולת וניגוד. הן מצויות בספר חנוך הראשון הכולל חמש חטיבות שונות, שהראשונה שבהן, ספר העיריים (חנוך א פרקים ו-לו), מוקדשת בעיקרה לפרשה זו; בספר היובלים, בפרקים ד-ז ו-כ; בצוואות השבטים בפרקים שונים; בספר חנוך השני; בסרך היחד, בברית דמשק ובמגילות מקוטעות מקומראן.

במסורות אלה, הקשורות בהקשרים שונים עמומים ומרומזים למסורת יום הכיפורים, מתואר מעשה בני האלוהים הנרמז בבראשית כמעשה חטא שהתחולל בדור השישי לדורות האדם, דורו של ירד בן מהלאל (בראשית ה 15--18). המעשה האסור נעשה במזיד ומתואר כחטא שראשיתו מרד נגד האל הנעשה תוך מודעות שלמה לעוון ולפשע הכרוכים בו. המשכו זיווגי עריות אסורים, ואחריתו השתלשלות של חטאים רבים, הקשורים בגילוי עריות, בעבודה זרה ובשפיכות דמים, המביאים כליה על העולם.⁴⁷ ראשיתה של הפרשה, המסתיימת במבול המטהר את הארץ שנטמאה ומלאה חמס, מתוארת בספר חנוך בנוסח המעלה על הדעת הקראה של סיפור מעשה הכתוב לכמה קולות:

⁴⁵ ראו מ"ד קאסוטו, מאדם ועד נוח (לעיל הערה 21), עמ' 199-206 והשוו מ' צפור, תרגום השבעים לספר בראשית, רמת גן תשס"ו, עמ' 124-125. תרגום השבעים מתרגם בני האל. צפור מביא את הצעות מהדירי תרגום השבעים לבני אלהים: בני האל, מלאכי האל – נוסח המצוי בחנוך ו, 2; יובלים ד, 5 פילון וקדמוניות א 73 ושם הפניות למכלול התרגומים.

⁴⁶ ראו דימנט, מלאכים שחטאו (לעיל הערה 21).

⁴⁷ על הזיקה בין חטאי 'הרג ואל יעבור' לבין סיפור העיריים ראו דימנט, מלאכים שחטאו (לעיל הערה 21), עמ' 51--49.

ויהי כי רבו בני האדם בימים ההם ובנות יפות ונאות יולדו להם. ויראו אותן המלאכים בני השמים ויחמדו אותן וידבר איש אל רעהו לכה נבחרה לנו נשים מבנות האדם ונולידה לנו בנים. ויאמר אליהם שמחזאי והוא נשיאם יראתי פן תמאנו לעשות את הדבר הזה והייתי אני לבדי נושא העון הגדול. ויענוהו כולם ויאמרו השבע נשבע כולנו והתקשרנו בחרם כולנו בינותינו לבלתי סור מן העצה הזאת ובה נעשה את המעשה הזה. אז נשבעו כולם יחד ויתקשרו ביניהם בחרם. ויהיו כלם מאתים מלאך וירדו בימי ירד על ראש הר חרמון ויקראו להר חרמון כי בו נשבעו והחרימו ביניהם. ואלה שמות נשיאיהם שמחזי והוא הגדול שבהם.. (חנוך א ו, 1--7).⁴⁸

מלאכים אלו, הנקבצים לשם חטא משותף, מכוונים בספר בראשית בשם כללי 'בני האלוהים' (ו 4-2), ובספר חנוך ובספר היובלים הם נקראים בשם 'עירים', שם שמקורו ארמי (דניאל ד 10). במסורת הכוהנית מלפני הספירה הם מכוונים בשמות פרטיים. שני שמות של מנהיגי המרד שקשרו קשר לחטוא שבים וזכרים במסורות השונות: עזאזל ושמחזי. גיבור סיפור חטא העירים, המוצג כסיפור מרד נגד החוק האלוהי של הפרדה בין בני אלמוות לבני מוות, וכקשר נגד חוקי הטאבו הקובעים יחסים אסורים, נקרא כאמור בספר חנוך בשם עזאזל או עזאזל, ונקשר בעבודת השעיר המשתלח לעזאזל בידי הכוהן הגדול ביום הכיפורים, כמתואר בספר ויקרא בפרק טז.⁴⁹ במסורת המקבילה במגילת המקדש נאמר: 'ובא אל השעיר החי והתודה על רואשו את כול עוונות בני ישראל עם כול אשמתמה לכול חטאתמה ונתנמה על רואש השעיר ושלחו לעזאזל המדבר ביד איש עתי' (מגילת המקדש, עמוד XXVI, שורות 10-13; מהדורת קימרון, עמ' 40). עזאזל וחבר מרעיו הקושרים, נזכרים במגילות במקוטע ביחס לעוולה ורשעה בקטע המכונה 'פשר על הקצים': 'פשר על עזאזל והמלאכים אש[ר] באו אל בנות האדם [וי]לדו להם גברים ועל עזאזל [...] [אוהבי] עולה ולהנחיל רשעה כל ק[צו]... משפטים ומשפט סוד'.⁵⁰

⁴⁸ השוה חנוך ב 5-10; ילקוט שמעוני ו רמז מד מביא גלגולים מאוחרים של מסורת מפורטת בעניין זה.

⁴⁹ על ההיסטוריה המחקרית של הזיקה בין עזאזל בספר חנוך לבין השעיר לעזאזל בספר ויקרא ראו שטקל-בן עזרא, יום הכיפורים (לעיל הערה 3), עמ' 85-90.

⁵⁰ 4Q180, frag. 1: 7-10; DJD V, p. 78 (DSSSE גרסיה-מרטינו וטיכלאר 1997, 371-372). בקטע מקביל הנוסח הוא: 'האדם וילדו להמה גבור[ים], את ישראל בשבעים השביע ל/ אוהבי עולה ומנחילי אשמה' (4Q181, frag. 2: 1; DJD V, p. 80). על חילופי הנוסח עזאזל ועזאזל ראו פיינטוך, שני שעירי יום הכיפורים (לעיל הערה 28) עמ' 75. בספר חנוך א פרקים ח-י כתוב עזאזל וכך גם במגילת המקדש, מהדורת יגאל ידן, ירושלים תשל"ח, כרך ב, עמ' 83-85; מהדורת קמרון, באר שבע וירושלים 1996, עמ' 40. כך הכתיב גם בכתיב יד מעולים של חז"ל כגון כ"י וטיקן 66 של תורת כוהנים וכ"י תימני למסכת יומא. בירושלמי כ"י לידן מתחלפים שני הכתיבים עזאזל ועזאזל. בתרגום הפשיטתא לתורה מופיע הכתיב עזאזל. במהדורת כהנא של חנוך א כתוב עזאזל ובמהדורת הרטום עזאל. מכל מקום במגילות,

מסורת נוספת בדבר עזאזל מצויה בספר חנוך הראשון. שם מצטרף ידע הבשרים האסור על בני אלמוות בשל הטומאה הכרוכה בו, לידע השמימי האסור, מסתרי עולם או רזי עולם, שאותו מגלים המלאכים לבני האדם, וגורמים לחמס בארץ. גם כאן הסיפור נשמע כדיאלוג המיועד להקראה: 'אתה ראית את אשר עשה עזאזל אשר למד את כל החמס על הארץ ויגל מסתרי עולם אשר נעשו בשמים [ואשר לדעת] שאפו בני אדם. ושמחזי אשר לו נתת את הכח למשל בחבריו אשר עמו. וילכו יחדו אל בנות האדם על הארץ וישכבו עמהן עם הנשים ויטמאו ויגלו להן כל החטאים. והנשים ילדו את הגיבורים ותמלא כל הארץ דם וחמס' (חנוך א ט 6-9). ספר היובלים מפרש את הקשר המרומז בין הזנות, הטומאה, שפיכת הדם והחמס לבין עונש המבול: 'כי על שלשה אלה היה המבול על הארץ כי בגלל הזנות אשר זנו העירים ממצות נשיאם [אחרי בנות האדם] ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו ויעשו ראשית הטמאה. ויולידו בנים את הנפילים ולא דמו כלם [זה לזה] ויאכלו איש את אחיו [...] וכלם התמכרו לעשות חמס ולשפך דם רב ותמלא הארץ חמס [...] וימח ה' את הכול מעל פני האדמה בעבור רע מעשיהם ובעבור הדם אשר נשפך בתוך הארץ' (ספר היובלים ז 21-26).

כאמור, סיפור זה ידוע בגרסאות שונות ומוכר כחטא העירים, והוא קשור בקריאת פרשת העריות בתפילת מנחה ביום הכיפורים הנזכרת בתלמוד הבבלי: 'ובמנחה קורין בעריות' (מגילה, לא ע"א) 'ביום הכפורים [...] במנחה בעריות' (שם, י ע"ב). פרשת העריות (ויקרא יח), הנקראת במנחה של יום הכיפורים, אחרי שבבקר קוראים על שער לעזאזל בפרשה זו (ויקרא טז), נקשרת במסכת יומא עם דברי תנא דבי רבי ישמעאל: 'עזאזל – שמכפר על מעשה עוזא ועזאלי' (בבלי, יומא, סז ע"ב). עזא, עזא ועזאל הם גלגול שמותיהם של שמחזי ועזאל, והם מופיעים בספרות ההיכלות בספר חנוך השלישי (סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיפים 5-8) כמי שלימדו כשפים בימי דור אנוש ומחו על עליית בני אדם השמימה. הם אף נזכרים במדרש דברים רבה.⁵¹ רבי

המתעדות את הנוסח הקדום המיחס לבעל שם זה זיקה לבני אלוהים ולמלאכים שבסיומת שמם מצוי אל, הכתיב הוא עזאל.

⁵¹ לספרות ההיכלות ראו P. Schäfer, M. Schlüter and G. von Mutius (eds.) *Synopse zur Hekhalot Literatur*, Tübingen 1981. (להלן סינופסיס) מדרש דברים רבה בסוף פרשת זאת הברכה מביא את המסורת הבאה: 'אמרה נשמתו של משה רבנו לפניו רבש"ע מאצל שכינתך ממרום ירדו שני מלאכים עזא ועזאל וחמדו בנות ארצות והשחיתו דרכם על הארץ עד שתלית אותן בין הארץ לרקיע'. למעבר מסורות עזאל/עזאזל מחנוך הראשון, הארמי, שנמצא בקומראן, למסורות עזא, עזא ועזאל בחנוך השלישי, העברי, בספרות ההיכלות, ראו Anette Y. Reed, 'From Asael and Semihazah to Uzza, Azzah and Azazel: 3 Enoch 5 and Jewish Reception History of 1 Enoch', *Jewish Studies Quarterly* 8 (2001) 105-136. במסורות שונות כקשור בעבודת יום הכיפורים. ראו בבלי, ברכות, דף ז ע"א; היכלות רבתי, סינופסיס לספרות ההיכלות, סעיף 152; פיוט אלה אזכרה).

ישמעאל שמסורת זו מובאת משמו, נזכר במסורת ההיכלות ובמסורת חז"ל ככהן גדול ובכמה מהן הוא מתואר כקשור בעבודת יום הכיפורים.

בביאורו של רש"י על אתר נרמזות מסורות עתיקות בסוגיה זו הנשענות על המדרש וקשורות בבראשית פרק ו: 'עוזא ועזאל' – שני מלאכי חבלה שירדו לארץ בימי נעמה אחות תובל קין ועליהם נאמר 'ויראו בני האלהים את בנות האדם' (בראשית ו 2) כלומר, על העריות מכפרי'. המושג עריות בהקשרו המקראי מתייחס ליחסי מין אסורים בין קרובי דם, המוגדרים כערוה, מצד אחד (ויקרא יח 6-16), ובין שוני מין, הרחוקים זה מזה ואסורים בקרבה, המוגדרים כטומאה, מצד שני (ויקרא יח 23-24). חטא העירים שראשיתו לקיחת נשים בנות אדם בשרירות לב בידי בני אלהים שאינם בני מין, מבלי להתחשב בגבולות איסורי העריות וגבולות הטאבו, מוגדר לעיל בפסוק: 'ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו ויעשו ראשית הטמאה' (לעיל).

המבול השמיד את תוצאות השרירות, הטומאה, החמס והרשע בעולמם של בני מוות, אולם לא יכול היה להשמיד את מחוללי החטא שירדו מעולמם של בני האלמוות. אלה לא היו יכולים לשוב למקומם בשמים, שכן נטמאו במגעם עם בנות האדם, אבדו את קדושתם וחטאו לבוראם, ואף נמנע מהם להישאר בארץ המיושבת בשל חטאם ועונשם. על כן הם מצויים במרחב הטרוטופי, הרחוק ממקום ישוב, הקרוי במקרא 'ארץ גזרה', שהוא מקומו של עזאזל/עזואל, האסור וכבול מתחת לסלעים חדים במדבר, בחושך, עם חבר מרעיו (חנוך א י, 4-5; 11-15). כזכור, 'ארץ גזרה', מקום עזאזל, הוא המקום שאליו היה הולך האיש העתי עם השעיר לעזאזל, פעם בשנה ביום הכיפורים (ויקרא טז 22).

עזאזל הוא ראש העירים המורדים, היורדים עמו משמים לארץ. הם מתוארים בספר חנוך כחוטאים במזיד, הגורמים לחטאי עריות, לשפיכות דמים ולעבודה זרה המפורטים במסורות שונות. בספר חנוך מתוארת השתלשלות החטאים, שראשיתה בפריצת גבולות בין שמים וארץ, בין בני אלמוות ובני-מוות, ובזיווגי עריות של מין במין שאינו מינו, שהביאה באופן בלתי נמנע להולדת בריות מפלצתיות במימדיהן, שאין להן מזון מוכן מן הטבע, שכן הן חורגות מסדרי הטבע ומאיימות על הגבולות שבין אדם לחיה. יצורים אלה מכונים במסורות השונות נפילים, ענקים או גיבורים, והם קשורים במסורות מתרבויות שונות על טיטאנים קניבאליים המחוללים אבדון.⁵² הרעב של היצורים המפלצתיים שנולדו מחוץ לדרך הטבע, שאין עבורם מזון מוכן בטבע, גרם לקניבאליזם, לאכילת בשר מן החי ולשתיית דם, והביא למצב שבו מלאה הארץ חמס ועלתה שוועת בני האדם השמימה. השתלשלות הדברים מתוארת כדלקמן:

'ויקחו להם הם וכל האחרים עמהם נשים ויבחרו להם איש אחת אחת ויחלו לבא אליהן וידבקו בהן וילמדון קסמים וכשפים ויורון לכרות שרשים וצמחים. והן הרו ותלדנה גבורים גדולים שלשת אלפי אמה גבהם. אשר אכלו את כל יגיע בני האדם וכאשר לא יכלו עוד בני האדם לכלכלם. ויהפכו

⁵² ראו מ' צפור, תרגום השבעים לבראשית (לעיל הערה 45), עמ' 126 וביבליוגרפיה שם. אסתר אשל, האמונה בשדים (הערה 21), עמ' 34-15 השוו לוי גינצברג, אגדות היהודים, ז (תרגום מ' הכהן), רמת גן תשל"ה, עמ' 102-100; מ"ד קאסוטו, מאדם ועד נוח (לעיל הערה 21), עמ' 199-206.

הגבורים נגדם ויאכלו את בני האדם. ויחלו לחטא בעוף ובחיה ובשרץ ובדגה **ולאכל איש בשר רעהו**

ולשתות את דמו. אז האשימה הארץ את בני **החמס'** (חנוך א ז 1--6).⁵³

ספר היובלים מפרט את גודל שפיכות הדמים ושיבוש סדרי הבריאה בעטיים של הנפילים הרעבים האוכלים איש את בשר רעהו: 'ויולידו בנים את **הנפילים** [...] ויאכלו איש את אחיו ויהרג ירבח את נפיל ונפיל הרג את עליו ועליו הרג בן אדם ובני אדם איש את רעהו. וכלם התמכרו לעשות **חמס ולשפוך דם** רב ותמלא הארץ **חמס**. ואחר כל אלה החיה הבהמה והעוף והרמש והשרץ על האדמה **וישפך דם רב על הארץ** [...] וימח ה' את הכול מעל פני האדמה בעבור רע מעשיהם ובעבור **הדם אשר נשפך בתוך הארץ'** (היובלים ז 22-25). היצורים המפלצתיים, החורגים מהמיון המקובל של עולם החי, שנולדו כתוצאה מהזיווג האסור בין בני אלוהים ובנות האדם, הם שגרמו לקללת המבול כעונש לבני האדם שחטאו, ולמאסר במעמקי האדמה כעונש לבני אלוהים שפשעו. הם מתוארים בספר צוואות השבטים בזיקה לרשעת אנשי סדום החוטאים ששיבשו את סדרי החברה, ובעטיים חרבה הארץ: 'לבל [תהיו] כאנשי סדום אשר המירו את דרכם; ככה **השחיתו** גם הנפילים'⁵⁴ את דרכם אשר קיללם ה' בעת המבול וישם בגללם את הארץ שממה מיושביה וכל הצומח בה'

⁵³ תרגום השבעים מתרגם את הפסוק 'ותשחת הארץ לפני האלהים ותמלא הארץ חמס' (בראשית ו 11) 'ונשחתה הארץ נוכח האל, ונמלאה הארץ אי צדק'. לתרגום ולדיון במושג חמס ראו מ' צפור, תרגום השבעים (לעיל הערה 45), עמ' 129-130.

⁵⁴ יוסף בן מתתיהו מביא מסורת מקבילה בסוף המאה הראשונה לספירה: 'כי מלאכי אלהים רבים נזדקקו לנשים והולידו בנים שחצנים [...] ואמנם לפי המסורת עשו אלו מעשים הדומים למעשי השחצנות של הגיגנטים שעליהם מספרים ההלנים (קדמוניות א 73). למסורות ההלנים השווה הסידוס, מעשים וימים, תיאוגוניה (תרגום ש' שפאן, ירושלים תשט"ז), המזכיר את הנפילים הגיגנטים כגזע ענקים שנולדו מדמו של אורנוס שנטף על גאיה, האדמה, אחרי שאורנוס סורס בידי קרונוס בנו. הנפילים מבוארים בתרגום המיוחס ליונתן על בראשית ו, ד בצורה משובשת המחליפה את הבנים באבותיהם: 'שמחזי ועזאל הינון די נפלוון מן שמיא', ובצורה המערבת תיקון ושיבוש בפי רש"י שתיארם אל נכון כ'ענקים מבני שמחזאי ועזאל שנפלו מן השמים בימי דור אנוש'. אולם רש"י טעה בזמנם בשל מסורת ההיכלות הקושרת אותם לדור אנוש. הנפילים, פרי הזיווג בין בני אלוהים ובנות האדם, נולדו בדורו של ירד בן מהלאל (השישי בדורות האדם) ולא בדור אנוש (השלישי). שמות אלה, שמחזאי ועזאל, מקורם כאמור בספר חנוך, המבאר את סיפור בני האלוהים שירדו מן השמים בשל רצונם לחטוא, ולא משום שנפלו, קורא להם עירים כקבוצה ומפרט את שמותיהם. שמות בניהם, הנפילים, מפורטים בספר היובלים כמובא לעיל. דומה שהבחירה בפועל העומד 'נפלו', שלא ברור על מי הוא מוסב, קשורה למושג נפילים שאותו מבאר רש"י, אולם המקרא מדייק ונוקב בשורה של פעלים יוצאים כדי לתאר את מעשה בני אלוהים: 'ויראו... ויקחו... בחרו', כדי להטיל עליהם את האחריות המלאה להשתלשלות הדברים שראשיתה בפריצת גבולות בין שמים וארץ ואחריתה בהשחתת הארץ, בכיליונה במבול ובעונשם של בני השמים הנקברים בתחתיות האדמה. על הנפילים ראו קאסוטו, מאדם ועד נוח, (לעיל הערה 21), עמ' 203-204,

(צוואת נפתלי ג 4-5). הזיקה לחטאי סדום מבוססת על דברי ספר היובלים, שם מסכם המחבר את חטאי הענקים ואומר: 'ויאמר להם את משפט הענקים ומשפט סדום כאשר נשפטו בגלל רעתם ובגלל הזנות והטמאה השחיתים ביניהם' (ספר היובלים כ 5).

ספר היובלים, שנמצא בקומראן במקורו העברי, מתאר את תוצאותיו הרוות האסון של הזיווג בין מין לבין מי שאינו מינו, שהוא ראשית סיפור העירים, ואת המציאות הנוצרת כתוצאה משיבוש הגבולות, הפריצות ושרירות הלב, המכונה חמס טומאה ותועבה: 'להמה בניים ואלה הנ[פ]ילים וירב[ב] חמס בארץ וכולו בשר השחית' [דרכו מאדם עד] בהמה ועד ח[יה ועד עוף ועד כול הרומש על הארץ] [וכולם ה]שחיתו דרכם וח[וקתם ויחלו לאכול איש את] [רעהו וירב חמס בארץ].⁵⁵

הדור שבו מתרחש חטא העירים המטמא את הארץ הוא הדור השישי, דורו של ירד בן מהלאל, שבנו חנוך מייסד הכהונה, המהווה דמות ארכיטיפית לכוהן הגדול, מספר את הסיפור בספר חנוך כעד וכסופר צדק. נוסח הסיפור העוסק בחטא, בטומאה וטהרה, מעלה מקום להשערה זהירה שאולי היה נקרא בקול רם ביום הכיפורים הקשור בפסוק 'כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו': 'בימי ירד אבי עברו [מלאכים] ממלאכי השמים את דבר ה'. ויחטאו ויעברו חוק וידבקו בנשים ויחטאו אתן וישאו מהן ויולידו מהן בניים. ויולידו על הארץ גבורים⁵⁶ לא ברוח כי אם בבשר ומשפט גדול יהיה על הארץ והארץ תטהר מכל טמאה' (חנוך א קו 13 [17]).

ספר חנוך מתאר בנוסח של סיפור מעשה המסופר בפי גיבור הסיפור, את המעבר מהיצורים המיתולוגיים מן העבר שחטאו והחטיאו, לרוחות הרעות, המכשילות את בני האדם בהווה ומכוננות את תחום הרע. רוחות רעות אלה מכוננות גם הרוחות הטמאים, והן כפופות למרות השר משטמה, כמתואר בספר היובלים (ט 10):

ועתה הגבורים אשר נולדו מרוח ובשר רוחות רעות יקראו על הארץ ועל הארץ יהי משכנם. רוחות רעות יצאו מגויותיהם כי [מאנשים] נולדו ומעירין קדישין תחילתם [...]. ורוחות הגבורים [מענים] מדכאים משחיתים מתנפלים עושים רעות ומעשי הרס על הארץ ועושים עמל, הם לא יאכלו אכל [כי אם ירעבו] ויצמאו ויביאו כשלון. והרוחות ההן תתנשאנה על בני האדם ועל הנשים כי על כן מהם יצאו (חנוך א טו 8-12).

הדור שבו מסופרים חטאי הזיווגים האסורים – שהיו מבוססים על לקיחה בכוח הזרוע, וגרמו באופן בלתי נמנע טומאה, זנות, שפיכות דמים וחמס – בידי עד שמיעה, המנבא את בוא המבול בעקבותיהם, הוא

על בני אלוהים ראו שם, עמ' 199-206. למסורות שונות על הנפילים ראו גינצברג, אגדות היהודים, ז (לעיל הערה 52), עמ' 100-102.

⁵⁵ (לעיל הערה 39) *DJD XXIII*, p. 215; *DJD* 11Q12, frag. 7: 1-4. והשוו חנוך א ז 1-6 (לעיל)

⁵⁶ גיבורים, נפילים וענקים הם מושגים מתחלפים במסורות אלה, וכולם מתארים את פרי הזיווג האסור בין רוח לבשר שהשחית את הארץ.

דורו של **חנוך בן ירד**, **השביעי** בדורות האדם, שעליו נאמר 'ויתהלך חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אתו אלהים' (בראשית ה 24). חנוך, המגלם את הארכיטיפ הכוהני של דעת שמימית על הזמן המקודש והקטרת קטורת במקום מקודש (היובלים ד 18-21, 23-25), נודע בספרות העת העתיקה כעד על מעשי העירים 'ויעד על העירים אשר חטאו עם בנות האנשים כי החלו לשכב עם בנות הארץ להטמא ויעד חנוך על כולם' (היובלים ד 22) ונודע כעד וכסופר צדק (חנוך א טו 1), שהצטיין בתומתו ובצדקתו, בחכמתו ובקרבתו לאל ולמלאכים. הוא אף נודע כבעל מסורת לוח השבתות והתקופות וכמייסד המסורת הכתובה הזוכרת את דברי האל והמלאכים ואת 'מה שהיה ומה שעתיד להיות' המצויה בתשתית הסדר הכוהני (היובלים ד 16-25).⁵⁷ הכוהן יהושע בן סירא, שכתב בראשית המאה השנייה לפני הספירה, מתאר את ייחודו הנצחי של מייסד הכהונה, בפסוק: 'חנוך [נמצא] **תמים** והתהלך עם ה' ו**נלקח** אות **דעת** לדור ודור' (בן סירא מד 19).⁵⁸ זיקתו הייחודית לאל ומעמדו המקודש של חנוך הוגדרו בפסוק הלקוח מסדר עבודה עתיק ליום הכיפורים שנמצא בקומראן: 'חנוך בחרתה מבני אדם'.⁵⁹

חנוך, המהווה במסורות שונות ארכיטיפ לדמות הכוהן הגדול, נלקח מן הארץ לשמים, כדי לראות את התבנית השמימית של המקום המקודש וכדי ללמוד את התבנית השמימית של הזמן המקודש. חנוך ראה את קודש הקודשים השמימי שבו נגלו לו כרובי אש או מראה כרובים (חנוך א יד 8-25), ונשמע לו קול אלוהי כשהוא נופל על פניו (שם, יד 24). זאת בדומה לכוהן הגדול הנכנס למקום הכפורת לנוכח הכרובים ביום הכיפורים ומצפה להתגלות אלוהית נשמעת ובלתי נראית מבעד לענן הקטורת. חנוך נלקח לשמים כדי ללמוד את מסורת לוח התקופות והשבתות הקבוע והמחושב מראש (היובלים ד 17-18), הקשור בעדות, תעודה ומועד, במשפט ובצדק, בטרהרר וקדושה, או כדי להעיד על המקום המקודש ועל הזמן המקודש המצויים בתשתית הריטואל הכוהני המקודש (חנוך א, פרקים עב-פג). דומה שסיפורו של חנוך 'סופר הצדק' ש'התהלך את

⁵⁷ על חנוך ועל זהותו ככוהן וסופר צדק ראו: ר' אליאור, 'חנוך בחרתה מבני אדם' (לעיל הערה 34) והמקורות הנזכרים להלן.

⁵⁸ על הזיקה בין חנוך לדמות הכוהן הגדול ראו: M. Himmelfarb, *Ascent to Heaven*, (n. 10 above) pp. 23-25.; ועיינו P. Alexander, *3 Enoch*, in J. H. Charlsworth (ed.) *The Old Testament Pseudepigrapha*, Garden City 1983, vol 1. pp. 223-316 and see especially pp. 227, 265; L. Schiffman and M. D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Geniza*, Sheffield 1992, pp. 145-147, 151; R. Elijior, 'From Earthly Temple to Heavenly Shrines: Prayer and Sacred Song in the Hekhalot Literature and its Relation to Temple Traditions, *Jewish Studies Quarterly* 4 (1997), p. 228-9

N. Deutsch. *Guardians of the Gate: Angelic Vice Regency in Late Antiquity*, Leiden 1999, p. 34

⁵⁹ M. Kister, '5Q13 and the *Avodah*: A Historical Survey and its Significance,' *Dead* הציטוט

Sea Discoveries 8(2) 2001, pp. 136-148. שם, עמ' 137

האלוהים' בתום לב ונלקח אל האלהים (בראשית ה 22--24) הוא סיפור המסופר בהיפוך לסיפור העירים, שהלכו בשרירות לבם ולקחו 'מכל אשר בחרו' (שם, ו 2). הוא הורה לבני אדם את תשתית דרכי הצדק הקשורים בזמן מקודש ובמקום מקודש והם הורו לבני אדם מעשי רשע, שחת, חמס ופשע שמבוססים על פריצת גדרי המקום והזמן המקודשים. על פי ספר העירים, הפותח את ספר חנוך בתבנית סיפורית בידי דוברים מתחלפים המזכירים קולות במחזה, התבקש חנוך על ידי מלאכי אלוהים להודיע למלאכים החוטאים את דינם. הסיפור הערוך כמחזה לקולות מתחלפים מתחיל בקולו של מספר נעלם וממשיך ובקולו של חנוך הצדיק הנשלח להודיע לעירים החוטאים חטאים שאין להם כפרה את גזר דינם:⁶⁰

לפני הדברים האלה נעלם חנוך ואיש מבני האדם לא ידע איפה נעלם ואיו ומה היה לו. וכל מעשיו היו עם העירים וימיו היו עם הקדושים. ואני חנוך ברכתי את ה' הגדול מלך העולמים והנה העירים קראו אלי חנוך הסופר ויאמרו אלי: חנוך אתה סופר הצדק לכה והודעת לעירי השמים אשר עזבו שמי מעלה את המקום הקדוש לעולם ויִטְמְאוּ בנשים ויעשו כמעשה בני האדם ויקחו להם נשים השחת השחיתו הרבה על הארץ: ולא יהי להם שלום וסליחת חטא. ותחת שמחם בבניהם ברצח אהוביהם יראו ועל הכחד בניהם יקוננו והתפללו לנצח ורחמים ושלוש לא יהיו להם (חנוך א יב 1-6). דינם של המלאכים נחרץ כבר קודם לכן, כשעלתה שוועת הארץ לשמים, בדורו של ירד אבי חנוך (ספר חנוך א, פרק י). אולם כאן מצטרפות שתי העלילות של חנוך סופר הצדק ושל העירים מחוללי העוול. שני הסיפורים העתיקים, הנרמזים בקצרה בפרקים ה-ו של ספר בראשית באופן בלתי תלוי, קשורים בקשרי תקבולת והנגדה זה בזה. חנוך, 'אות דעת לדור ודור', העד 'סופר הצדק' מביא הלוח, המלמד את הידע המקודש של דרכי צדק, ומכונן מחזורי העדות והמועדים, מייסד הכהונה, היושב בגן עדן ומקטיר קטורת (היובלים ד 23--24), בדומה לכוהן הגדול, זה המייצג את כוחות האור, הדעת והצדק, והמעיד על מעשי העירים (היובלים ד 22), פונה לעזאזל המייצג את כוחות החושך, הרשעה, החמס, הכיליון, המוות והעוול, ומכריז בפניו את הדין שנגזר עליו במשפט השמימי. דברי התוכחה של חנוך למנהיגי החוטאים נשמעים כהיפוכה של ברכת כוהנים המבטיחה אור, חסד ברכה, שלום וסליחה: 'וילך חנוך ויאמר אל עזאזל: לא יהי לך שלום, דין קשה יצא לאסרך. ולא תהי לך חנינה ושאלת [רחמים] על החמס אשר הורית ועל כל מעשי הרשע והפשע והחטא אשר הראית לאנשים' (חנוך א יג 1-2).

בסרך היחד, שהוא חיבור שנכתב בידי הכוהנים לבית צדוק אחרי עזיבת המקדש בירושלים במחצית המאה השנייה לפני הספירה, יש עניין רב בכפרת עוונות ובהיטהרות מעוונות ופשעים בשעה שכפרת המקדש אינה בת השגה. הפועל לכפר נזכר לעתים תכופות בזיקה לברכה וקללה.⁶¹ בחיבור מצוי נוסח קללה, שהוא היפוך מפורש של ברכת כוהנים, הנזכרת בו בפסקה הקודמת, הכוללת את המושגים הנקשרים לחנוך: דעת,

⁶⁰ ראו חנוך א, פרקים ו-י, יב-יג

⁶¹ ראו י' ליכט, מגילת הסרכים (לעיל הערה 22), עמ' 75-76, 77-79.

צדק ותום לב.⁶² נוסח הקללה רב הרושם מהדהד את קללת מלכירשע הנזכרת לעיל, ומזכיר את דברי חנוך לעזאזל, ואת סיפור העירים ועונשם הקשור לשעיר לעזאזל. בסרך היחד נאמרות קללות אלה בפי הלויים לאנשי **גורל בליעל**, מפירי הברית הטמאים, יושבי חושך וצלמוות, בנוסח דרמטי רב רושם המעלה על הדעת מחזה תיאטרלי מקודש שיש בו תפקידים קבועים וטקסט קבוע:

והלויים מקללים את כול אנשי **גורל בליעל** וענו ואמרו:

ארור אתה בכול מעשי רשע אשמתכה

יתנכה אל זעוה ביד כול נוקמי נקם

ויפקוד אחריכה כלה ביד כול משלמי גמולים.

ארור אתה לאין רחמים בחושך מעשיכה

וזעום אתה באפלת אש עולמים.

לוא יחונכה אל בקוראכה

ולוא יסלח **לכפר** עוונך

ישא פני אפו לנקמתכה

ולוא יהיה לכה שלום

בפי כול אוחזי אבות.

וכול העוברים בברית אומרים אחר המברכים והמקללים אמן ואמן.⁶³

'מעשי הרשע והפשע והחטא אשר הראית לאנשים', הנזכרים לעיל בדברי חנוך לעזאזל, קשורים במסורת זו לטענה מפורטת בדבר המלאכים שירדו משמים לארץ, אשר לימדו את בני האדם לחשל כלי נשק, הגורמים לשפיכות דמים; לימדו את בנות האדם את סוד עשיית התכשיטים ואת מסתרי דרכי ההתייפות, הגורמים לפיתוי, לזימה, לזנות ולעריות; ולימדו ידע על אודות צמחים הקשור לכישוף, וידע על כוכבים ומזלות, הקשור

⁶² ראו נוסח ברכת כוהנים המופנית ליחיד בסרך היחד: 'יהוהניס מברכים את כול אנשי גורל אל ההולכים **תמים**

בכל דרכיו ואומרים: יברכה בכול טוב/ וישמורכה מכול רע ויאר לבכה בשכל חיים/ ויחונכה **בדעת** עולמים/ וישא פני חסדיו לכה לשלום עולמים' (יעקב ליכט, מגילת הסרכים (לעיל הערה 22), עמ' 68-69). וראו את נוסח ברכת כוהנים

מקומראן המופנה לכלל *DSSSE* גרסיה-מרטינו וטישלאאר (לעיל הערה 16), עמ' 642

⁶³ סרך היחד, 2, שורות 10-5; מהדורת ליכט (לעיל הערה 22), עמ' 70-69. ראוי להשוות קללות אלה עם הקללות בספר דברים כח 15-24 המוסבות על בני אדם חוטאים ומבארות את מצב העניינים כאשר האל מסיר את הברכה מאלה הסרים ממצוותיו ומפירים את בריתו.

לעבודה זרה.⁶⁴ כל אלה, חטאי י'הרג ואל יעבור', נכרכו במעבר מידע מלאכי שנרכש בחטא, לידע בשרים אסור, שגרר לידת מפלצות וגרם לרשעה וזימה שהביאו לכיליון:

ועזאל לימד את בני האדם לעשות חרבות ומאכלות ומגנים ושריונות ויודיעם את מחצבות האדמה ומלאכת מחשבתן וצמידים ועדיים ומעשה הפוך וליפות את גבות העיניים וכל האבנים היקרות וכל צבעי רקמתיים. ותהי **רשעה** רבה ויעשו **זמה ויתעו וישחתו** בכל דרכיהם. **שמחזי** לימד כשפים וכרת שרשים, ארמרס התר כשפים, ברקאל חזות כוכבים, כוכביאל מערכת הכוכבים ותמיאל ראות בכוכבים ו**סהריאל תקופת הירח**. ויהי כאשר גוועו בני האדם ויזעקו ותעל שועתם השמימה (חנוך א ח 1-4).

עונשם של העירים החוטאים מתואר בהרחבה בספר חנוך בזיקה למקום המכונה **המדבר אשר בדודאל**,⁶⁵ שהוא המקביל לארץ גזרה במדבר (ויקרא טו 22) לשם משולח 'השעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל... לשלח אתו לעזאזל המדברה' (ויקרא טו 10). מקום זה נזכר במשנה **כמדבר של בית חדודי**, שאליו מובל השעיר לעזאזל ביום הכיפורים (משנה יומא ו, ח; בבלי, יומא סח ע"ב).⁶⁶ הסיפור מסופר בתקבולת והנגדה העולים מן המאבק בין אור וחושך, בין צדקה לחמס, בין תום לרשעה, בין מזרע למדבר, בין רפואה להשחתה ובין **מלאכי קודש** עושי דברו של האל (ביניהם אוריאל, רפאל, מיכאל, מלאך הפנים, מלכיצדק), אשר לימדו את חנוך את חלוקת **לוח השמש המקודש, הקבוע והמחושב מראש**, הקשור לדעת, אמת וצדק ולמחזורים שביעוניים של שבתות ומועדי דרוור המבטיחים חיים, לבין **המלאכים החוטאים** שמרדו באל (ביניהם עזאזל, שמחזי, סהריאל, מלאך משטמה, רוחות התאוה, רוחי בליעל, מלכירשע), ולימדו את בני האדם את **לוח הירח** המשבש את מחזורי הטבע וגורם לכיליון. בעלילה דרמטית זו האל פוקד על המלאכים הקדושים לאסור את המלאכים החוטאים במעמקי האדמה במקום אפלה וצלמות, במקום הנודע מטקסי יום הכיפורים כמדבר אליו משולח השעיר לעזאזל:

ועוד אמר ה' אל רפאל אסר את **עזאל** ידיו ורגליו והשלכתו אל **החשך** ועשית פתח אל **המדבר אשר בדודאל** והשלכתו שמה. ושמת עליו סלעים קשים וחדים וכיסתו **בחשך** וישב שם עד עולם וכסית את פניו לבל יראה **אור** וביום הדין הגדול ישלך אל תוך האש. ורפאת את הארץ אשר השחיתו המלאכים ובשרת רפואת הארץ כי ירפא לארץ ולא יכחדו כל בני האדם מפני כל **הרזים** אשר גלו העירים. ותשחת כל הארץ בלמד מעשי **עזאל** וכתבת עליו את כל החטא [...] ויאמר ה' אל מיכאל לך ואסרת את **שמחזי** ורעיו אשר עמו שהתחברו אל נשים ו**יטמאו** אתן בטמאתן... והשמדת את כל רוחות התאוה ואת בני

⁶⁴ הכוכבים היו אלוהויות בדת האלילית והפכו למשרתי האל בדת ישראל, עיינו קאסוטו, מאדם ועד נוח (לעיל הערה

21), עמ' 201 והשוו א' רופא, האמונה במלאכים במקרא, ירושלים תשל"ט.

⁶⁵ חנוך א י 4-8; ראו לעיל ליד הערה 26.

⁶⁶ ראו שטקל-בן עזרא, יום הכיפורים, עמ' 31, 88.

העירים יען אשר עשו **חמס** לבני האדם. ובערת את כל החמס מעל פני הארץ וכל מעשה רע יסוף והופיע **נטע הצדקה והישר** והיה מעשה הצדקה והישר לברכת עולם ונטעו בשמחה (חנוך א י 16-4).

נטע הצדקה והישר, הקשור לביטוי המקראי צדקה ומשפט (בראשית יח 19; ישעיה נוי) ולדברי ירמיהו 'אצמיח לדוד צמח צדקה (ירמיה לג 15) ולנבואת הנחמה של הנביא יואל המדבר על 'המורה לצדקה' (יואל ב 23) וקשור למורה הצדק ולכהן הצדק במגילות מדבר יהודה, הוא ניגודו של עזאזל הקשור בחטא, טומאה זנות וחמס וקשור בבליעל, בשר משטמה בגורל חושך ובמלכי רשע. במגילת 'ברית דמשק' שנמצאה בקומראן מביאה נוסח נוסף של מעשה העירים, שעשוי היה לשמש כקריאה פומבית, שאולי נערכה ביום הכיפורים. נוסח זה מציב את הניגודים המקבילים שעליהם מושתת האתוס הכוהני, מזכיר את תמימות הלב הקשורה בחנוך 'סופר הצדק' עליו נאמר: **'ויתהלך חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אותו אלהים'** (בראשית ה 24), הלא הוא השביעי בדורות האדם שעליו נאמר: 'חנוך [נמצא] **תמים** והתהלך עם ה' **ונלקח** אות דעת לדור ודור' (בן סירא מד 19), ובנוח העשירי בדורות האדם עליו נאמר: 'איש צדיק **תמים** היה בדורותיו את האלהים **התהלך** נח' (שם ו 9), לעומת שרירות הלב הנקשרת בעירי השמים עליהם נאמר **'ויקחו** להם נשים מכל אשר בחרו' (בראשית ו 2), וחוזר על ההתראה שנקראת בפרהסיה של החטא ועונשו:

ועתה בניים שמעו] [אלי] ואגלה עיניכם לראות ולהבין במעשי אל ולבחור [את] אשר [רצה ולמאוס באשר שנא; **להתהלך**] [ת]מים בכול [דרכיו ולא לתור במחשבות יצר אשמה ועיני זנות כי] **גבורי חיל** נכשלו בס מלפנים ועד הנה **בלכתם בשרירות לבם נפלו**] **עירי ה[שמים** בה נאחזו אשר לא שמרו מצות אל ובניהם אשר כארזים גבהם] וכהרים [גוויותיהם, כי נפלו כל בשר אשר היה בחרבה כי גוע ויהיו כלא ה[ינו בעשותם את רצונם ולא שמרו את מצות עושיהם עד אשר חרה] אפו [בם בה תעו בני] נוח [ומשפחותיהם בה הם נכרתים].⁶⁷

בקטע הסמוך לקטע שהובא לעיל מברית דמשק נזכרת **הכפרה** המתחייבת ממעשה זה ומתוארת ההנגדה בין משרתי האל המכפרים לשבי פשע (בני העדה השבים בתשובה וההולכים בדרכם) לבין מלאכי חבל סוררי דרך ומתעבי חוק שלא תהיה להם שארית ופליטה: 'הם ישרתוהו ארך אפים עמו ורוב סליחות **לכפר בעד שבי פשע** [וכח וגבורה וחמה גדולה בלהבי אש בכל מלאכי חבל] לאין שארית ופליטה <לסוררי דרך ומתעבי חוק> כי לא בחר אל בם'.⁶⁸

⁶⁷ 4Q266, frag. 2ii: 13-21; *The Damascus Document, DJD XVIII*, (eds). J. M. Baumgarten and J. T. Milik, Oxford 1996, P. 37

⁶⁸ ברית דמשק, II, 14-21 (ברית דמשק, מהדורת מ' ברושי וא' קימרון, באר שבע 1992, עמ' 13-16)

⁶⁸ 4Q266, frag. 2ii: 4-6; *DJD XVIII*, p. 36

בשירות עולת השבת שנמצאו בקומראן המציינות את מחזורי השבתות בשירת קודש, מצויה לשון דומה בשירת השבת הראשונה. שירה זו מושרת בשבת הראשונה של כל רבעון: ברבעון הראשון, המתחיל ביום ד, הראשון לראשון, א' בניסן, תחול שבת זו בימי המילואים,⁶⁹ וברבעון השלישי המתחיל ביום ד, הראשון לשביעי, א' בתשרי, תהיה זו השבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים החלה בארבעה בתשרי. כמה משורותיה של השירה עוסקות בטהרה, בכפרה ובתשובה המאפיינות את יום הכיפורים: 'וחוקי קודשים חרת למו, במ יתקדשו כול קדושי עד ויטהרו טהורי אור לגמול כול נעוי דרך **ויכפרו רצונו בעד כול שבי פשע**.'⁷⁰

בראייה דרמטית-סאקראלית, טקסי יום הכיפורים ממחזים את המיתוס הקדום בדבר המאבק של הצדק והמשפט, המצווה והתום, הברית והמחזוריות הנצחית של סדרי הבריאה, מול הפשע, השרירות, החטא והחמס, הפרת הברית והכאוס המשבשים מחזוריות נצחית זו ומאיימים על קיומה. המאבק מתנהל בין ייצוג כוחות הטהרה, הקדושה המחזוריות והחיים מול כוחות הטומאה הכיליון, הכאוס והמוות. דומה שהכוח הגדול הנכנס פנימה אל קודש הקדשים, אל מול כנפי הכרובים הקושרים בין גן עדן השמימי למקור החיים הארצי, ברגע השיא של טקס הפולחן ביום הכיפורים, בעשור בחודש השביעי, הוא בן דמותו של חנוך בן ירד, השביעי בדורות האדם, מייסד הכהונה, שנלקח השמימה כדי לראות את התבנית השמימית של המקום המקודש, הקשור במרכבת הכרובים, ושל הזמן המקודש המחולק לשבתות, שמיטות ויובלים, ימים חודשים ושנים. חנוך כאמור צפה בכרובי אש בשמים (חנוך א יד 8-25) ולמד מפי המלאכים את שבועות היובלים ושבתות השנה, ימי השנים ומחזורי החדשים (היובלים ד 18). הוא נלקח לשמים כדי ללמוד את מחזוריות הזמן השביעונית הנשמעת, המשביתה במחזורים נצחיים המכונה 'מועדי דרו', ומתנה את דרכי הצדק של שומרי הברית, ואת מחזוריות הזמן הרבעונית הנראית המכונה 'מרכבות השמים', המנציחה את עונות השנה, מחזורי הבריאה ונצחיות החיים. חנוך שב לארץ כדי להעיד על שנגלה לו אודות המקום המקודש השמימי (מרכבת הכרובים; גן עדן קודש קדשים) והזמן המקודש (לוח השבתות, החדשים, הימים, השנים, השמטות והיובלים) כדי לייסד את המסורת הכהנית שראשיתה בהקטרת מחזורי קטורת קבועים במקדש על פי הלוח שהביא חנוך משמים. חנוך הוא ראשון מקטירי הקטורת בגן עדן והוא מלמד מסורת זו הקשורה בהעלאת קרבנות במקדש לבנו מתושלח מייסד הכהונה בארץ (חנוך א פב 2-1; צב 1; צג 2-1; קח 1; חנוך ב פרקים כ; כא 1-27; כג) מסורת זו המיוסדת על מחזורי השבתה הנשמרים בידי המלאכים בשמים (היובלים ב 1-3; 17-21; ו 18) ומעוגנים בברית עם בני אנוש מאז ימיהם של חנוך ונוח (ספר היובלים ד 18; ו 15-18) ועל פולחן המציינות מחזוריות מקודשת זו במקום מקודש שבו עמדה מרכבת הכרובים בקודש הקדשים, מגנה על החיים, מול

⁶⁹ על הזיקה בין מילואים וכיפורים ראו: ש' נאה ו' קנוהל, 'מילואים וכיפורים', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 17-44.

⁷⁰ ראו Carol Newsom, *Songs of the Sabbath Sacrifice: A Critical Edition*, (4Q400, frag. 1: 15-16) Atlanta 1985.

שירות עולת השבת מתארות את ההיכל השמימי ואת הדביר שבו משרתים המלאכים. על השירות ראו בילה ניצן, תפילת קומראן ושירתה, תל אביב, עמ' 207-238; רחל אליאור, מקדש ומרכבה (לעיל הערה 6), עמ' 174--

הכוחות המאיימים עליהם בדמות פשעם של מפרי ברית, חוטאים 'סוררי דרך ומתעבי חוק', בכוח ההבחנה בין טהרה וטומאה, קדושה וחמס, צדק ושרירות לב, 'חוקי קודשים', 'משפטי התורה', תשובה וכפרה. כדי להמחיש את עוצמת המאבק בין שני קטבים אלה הביא תיאור הלוקח ממגילת הברכות שנמצאה בין מגילות מדבר יהודה, שם מתואר טקס דרמטי של קללה, הנאמר בפי הלויים באוזני עזת היחד במועד שאיננו מפורש. יתכן שהמדובר בחג השבועות בזיקה לחידוש הברית הנשמרת בידי המלאכים מזמן הבריאה ועד זמנו של נוח (היובלים ו 18), הכרוך במגילות בטקס מעבר בברית המלווה בברכות לשומרי הברית ובקללות למפרי הברית.⁷¹ חג השבועות, על פי מסורת המגילות הידועה מספר היובלים פרק ו, נחוג לראשונה בידי נח בברית שנכתרה עם תום המבול שבו נכחדו תולדות מעשי החמס של חטא העירים. יחד עם זאת יתכן שטקס זה קשור גם ביום הכיפורים, המעלה כאמור לעיל, את זכר הניגוד שבין רשעת העירים החוטאים ומנהיגיהם עזאזל, משטמה, בליעל, שר חושך, מלאך השחת ומלכירשע, וההולכים בדרכם, דרך העוול ושרירות הלב, המכונים 'גורל בני חושך' ומנהיגם הארצי מכונה 'כהן הרשע', לבין צדקת המלאכים ושותפיהם 'בני הצדק' אנשי 'גורל בני אור', ומנהיגם מלכיצדק ובני בריתו שר אורים וחונך בן ירד, וההולכים בדרכם, בדרך הצדק ותום הלב, בראשות מנהיגם הארצי 'כהן הצדק'. הטקס הדרמטי של אמירה פומבית של הקללות, הנראה כחלק ממחזה סקראלי שהועלה ביום הכיפורים, מתואר במגילת הברכות שההדירה בילהה ניצן, במונחים הייחודיים הקשורים לסיפור העירים, מונחים שאותם הדגשתי במקורות שנדונו לעיל לאורך כל הדיון:

עזת היחד יומרו כולמה ביחד אמן אמן ואחר יזעמן] את בליעל
 ואת כול גורל אשמתו וענו ואמרו ארור [ב]ליעל ב[מ]חשבת משטמתו
 וזעום הוא במשרת אשמתו וארורים כול רון[חי גו]רלו במחשבת רשעמה
 וזעומים המה במחשבות נדת [ט]מאתמה היא המה גורל חושך ופקודתמה
 לשחת עולמים אמן אמן וארור הרשע בכול קצי] ממשלותיו וזעומים
 כול בני בלי[על] בכול עונות מעמדמה עד תוממה [לעד אמן אמן]
 ו[הוסיפו ואמרו ארור אתה מלאך השחת ורון[ח האב]דון בכול[ל] מחשבות יצר
 א[שמתכה ובכול מזמות תוע]בה ועצת רשע[תכה וז]עום אתה במ[מש]לת
 [עולתכה ובמשרת רשעתכה]ה עם כול ג[אולי שאו]ל וענם חרפות ש[ח]ת
 [ועם כל]מות כלה ל[אינן שארית בלוא סלי]חות באף עברת אל [לכול עדי עולמי]ם אמן אמן
 [וארורים כ]ול עושני מחשבות רשע[תמה ומקימי מזמתמה [בלבבמה לזום]
 [על ברית א]ל ול על דברי חוזי אמתו ולהמיר את משפ[טי התורה].⁷²

⁷¹ על חג השבועות במסורת הכהנית במגילות מדבר יהודה, ראו: ר' אליאור, מקדש ומרכבה, עמ' 142--173;
⁷² 4Q286, frag. 7a, col. II: 1-12; *DJD XI*, (ed. Bilha Nitzan), Oxford 1998, pp. 27-28; נוסח מקביל ראו:

4Q287, frag. 6: 1-11; *DJD XI*, p. 57 [4Q287, frag. 6: 1-11; *DSSSE*, pp. 646] (לעיל הערה 16), השוו ניצן, תפילת קומראן ושירתה,

מקבילות לטקס קללה זה, המיוסד על טקס הקללה בהר עיבל (דברים כז 13-26), נמצא במעמד המעבר בברית בסרך היחד, שבו 'הלויים מקללים את כול אנשי גורל בליעל', 'וכל העוברים בברית אומרים אחר המברכים והמקללים אמן ואמן',⁷³ ובמעמד הקללה במגילת 'מלחמת בני אור בבני חושך' המשקף את הקוטביות בין גורל חושך, המייצג את הרשעה והטומאה, החמס ושרירות הלב, לגורל אור, המייצג את הקדושה והטהרה, שמירת הברית, החוק והצדק: '**וארור בליעל** במחשבת **משטמה** וזעום הואה במשרת אשמתו וארורים כול רוחי גורלו במחשבת רשעם וזעומים המה בכול עבודת נדת **טמאתם** כיא המה **גורל חושך** וגורל אל לאור עולמים [...] ואתה עשיתה **בליעל** לשחת, מלאך **משטמה** ו**בחושך** **ממשלתו** ובעצתו להרשיע ולהאשים וכול רוחי גורלו **מלאכי חבל** **בחוקי חושך** יתהלכו ואליו תשוקתמה יחד'.⁷⁴ גורל אל לאור עולמים וגורל בליעל במחשבת רשעם, מזכירים את הביטוי המקראי המתנייח לעבודת יום הכיפורים הקשורה לשני השעירים: 'גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל' (ויקרא טז 8).

לא רק דמויות מיתיות ומיסטיות כבליעל ורוחי גורלו, כמלכירשע וגורל חושך, כעזאזל, משטמה ומלאך השחת, מקוללות בקללה הנוראה 'ארור'. זו גם הקללה המוטחת לעומת בני אנוש שאינם שומרים את הציווי האלוהי או אלה ההולכים בדרכי בליעל 'עושי מחשבת רשעתמה'. בטקסט מקוטע בעל אופי נומינוזי דרמטי המתאר את מעמד סיני בנוסח לא נודע, נתחמים הגבולות בין ברוך לארור, או בין אלה השבים בתשובה ושומרים את מצוות ה', הזוכים לכפרה ולהיטהרות מבטיחת חיים, לבין אלה ההולכים בשרירות לבם ומפירים את מצוות האל ונותרים בטומאת חטאי היהרג ואל יעבור הכרוכה במוות :

ארור האיש אשר לוא יעמוד וישמור ויעשה לכול מצוות יהוה בפי משה משיחו וללכת אחר יהוה אלהי אבותינו המצוה לנו מהר סיני. וידבר עם קהל ישראל פנים אל פנים כאשר ידבר איש עם רעהו וכאשר יראה איש אור הראנו באש בעורה ממעלה משמים ועל הארץ עמד על ההר להודיע כיא אין אלוה מבלעדיו ואין צור כמוהו וכל הקהל ענו ורעדודיה אחזתם מלפני כבוד אלוהים ומקולות הפלא ויעמודו מרחוק.⁷⁵

מסרך היחד עולה בבירור שהכפרה המעניינת את הכוהנים מנהיגי עדת היחד איננה כפרת המקדש הנעשית בידי הכוהן הגדול, שמשנת 175 לפני הספירה ואילך הוא כוהן מתיוון נטול ייחוס מקודש על פי המסורת

עמ' 103-87. בשורה הרביעית מלמטה במקום שבו קראה המהדירה 'ג[אולי שאו]ל' דומה שיש לקרוא על פי ההקשר

ק[ללות שאו]ל. השו"י ליכט, מהדיר, מגילת הסרכים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 70--73

⁷³ סרך היחד 2, 5, 10 (ליכט, מגילת הסרכים, עמ' 69, 70).

⁷⁴ מלחמת בני אור בבני חושך [13], 4-6, 10-12 (מהדורת יגאל ידן, ירושלים תשט"ו, עמ' 334--336).

⁷⁵ 4Q377, frag. 1, DJD XXVIII, p. 213

המקראית, ומשנת 152 לפסה"נ הוא כוהן חשמונאי אוזורפטור, הנקרא במגילות כוהן הרשע.⁷⁶ כוהני בית צדוק שכתביהם נמצאו בקומראן מתמקדים **בכפרה בעד הארץ** המוטלת על עצת היחד, שהיא עדה בעלת הנהגה כוהנית המגדירה עצמה כ'בית קודש לישראל וסוד קודש קודשים לאהרון', המנסחת את תנאי הכפרה לכלל ולפרט: 'ובתכון העת בהיות אלה בישראל נכונה עצת היחד באמת למטעת עולם, בית קודש לישראל וסוד קודש קודשים לאהרון, עדי אמת למשפט ובחירי רצון **לכפר בעד הארץ** ולהשב לרשעים גמולם'.⁷⁷

החיבור מלמד בפירוט על תנאי הכפרה, ההתקדשות וההיטהרות, הקשורים בשמירת הברית, בהליכה בדרכי האל ובנאמנות בלתי מתפשרת לשמירת מועדי ה' על מחזוריותם השביעונית הנצחית. הדברים מכוונים אל היחד ומלמדים על החלפת הכפרה הפולחנית התלויה במקדש, בהיטהרות מוסרית התלויה בהשתייכות לעדת קודש, ההולכת בדרכי אל ושומרת על מועדי תעודותיו:

כי ברוח עצת אמת אל דרכי איש **יכופרו** כול עוונותיו להביט באור החיים וברוח קדושה ליחד באמתו **יטהר** מכול עוונותיו וברוח יושר וענוה **תכופר** חטאתו ובענות נפשו לכול חוקי אל **יטהר** בשרו להזות במי נדה ולהתקדש במי דוכו **ויכין פעמיו ללכת תמים בכול דרכי אל כאשר צוה למועדי תעודותיו** ולוא לסור ימין ושמאל ואין לצעוד על אחד מכול דבריו אז ירצה **בכפורי ניחוח** לפני אל והיתה לו לברית יחד עולמים.⁷⁸

אלה שאינם נאמנים לדרך זו ולתנאיה, הולכים בשרירות לבם וסרים מהברית המיוסדת על הלוח המקודש בן 364 הימים 521 השבתות, לוח האותות והחדשים, שבועות היובלים, ימי השנים ושבטות השנה, שהביא חנוך בן ירד מייסד הכהונה משמים (היובלים ד 17--18) - מוזהרים בראשית הדברים בלשון קשה שלא יזכו לטהרה, לקדושה ולכפרה, המבטיחות את נצחיות הברית וברכת החיים. ברכה זו קשורה במים המטהרים לסוגיהם,

⁷⁶ מחבר ספר 'מזמורי שלמה', שהיה ככל הנראה כוהן שנמנה על נאמני הסדר המקראי השומר את המלוכה לשבט יהודה ואת הכהונה הגדולה לבני צדוק, 'זרע אהרון קודש קודשים', ולפיכך נמנה על מתנגדי בית חשמונאי, שאנשיו מונו לכהונה הגדולה בידי המלכים הסלוקים ונטלו לעצמם את המלוכה ממחצית המאה השנייה לפני הספירה, מתאר בלשון בוטה את לקיחת המלוכה בכוח הזרוע בתקופה זו: 'אתה יי בחרת בדוד למלך על ישראל/ ואתה נשבעת לו על זרעו עד עולם /כי לא תכרת ממלכתו לפניך/ ובעונותינו קמו עלינו חטאים/ ויתנפלו עלינו וידיחוננו/ אשר לא הבטחת למו המה לקחו בחזקה /ולא קדשו שמך הנכבד/ וישימו [בראשם] הוד מלכות בגבהם/ ויחריבו את כסא דוד בשאון תרועה'. מזמורי שלמה יז, ד--ו; (הספרים החיצונים, מהדורת א' כהנא, א, ירושלים תרצ"ז, עמ' תנז).

בניגוד למציאות הכאוטית המתוארת במזמורי שלמה, מצב הדברים הראוי, המתאר את הסדר המקראי המקודש, מיוצג בדברי הכוהן יהושע בן סירא: 'הודו למצמיח קרן לבית דוד כי לעולם חסדו; הודו לבוחר בבני צדוק לכהן כי לעולם חסדו'. ספר בן סירא (מהדורת מ"צ סגל), ירושלים תשל"ב, נא, כח--כט.

⁷⁷ סרך היחד, מגילת הסרכים (מהדורת י' ליכט), ירושלים תשכ"ה, עמ' 179. עיינו בדברי המהדיר.

⁷⁸ סרך היחד, (מהדורת י' ליכט), עמ' 79-80. עיינו בהסבריו של המהדיר.

ואלה שאינם שבים ומכפרים על חטאייהם לא יזכו לחיות במחיצתם של מלאכים ובקרבתם של גורל בני אור, החיים לאור משפטי צדק, אלא יישארו בטומאתם ובחטאם, הגוזרים את קללת השחת והמוות, הקשורה בשימון בחרבה ובמדבר, וייענשו בחיים אפלים וזעומים הקשורים לעולם העירים החוטאים והענושים הכלואים במדבר עם מנהיגם עזאל:

וכל המואס לבוא בברית אל ללכת **בשרירות לב** לוא יתחשב ביחד אמתו כי געלה נפשו ביסודי דעת משפטי צדק לוא חזק למשוב חיו ועם ישרים לא יתחשב [...] וחושך יביט לדרכי אור בעין **תמימים** לוא יתחשב לוא יזכה **בכפורים** ולא יטהר במי נדה ולא **יתקדש** בימים ונהרות ולא **יטהר** בכול מי רחץ, **טמא טמא** יהיה כול ימי מואסו במשפטי אל לבלתי התיסר ביחד עצתו.⁷⁹

ד. אחרית דבר

יום הכיפורים, בדומה לחג השבועות, הנף העומר וראש השנה, היה מועד מקודש ושנוי במחלוקת בין חוגים יהודיים שונים במאות האחרונות לפני חורבן בית שני. הן מועד החג הן הזיכרון המהווה את תשתיתו הריטואלית והן מהות הכפרה חרגו מהקשר מוסכם אחד או מתמימות דעים בין היהודים אנשי הקהילות השונות שנחלקו בעמדתם לגבי זמן מקודש, מקום מקודש, פולחן מקודש וזיכרון מקודש. חלק ניכר ממסורות יום הכיפורים שדנו בהן לעיל התחבר בחוגים כוהניים המזדהים בשם 'הכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם', שהתבדלו מהמקדש בירושלים מאז שנתפס בימי אנטיוכוס אפיפאנס בידי כוהנים מתייוונים (175--159 לפס"ג) והתבדלו מן ההנהגה הכוהנית החשמונאית ששירתה בו בתוקפו של מינוי של מלכי בית סלווקוס. חוגים כוהניים אלה ראו את עצמם בני אור תמימי דרך השומרים על לוח מועדי דרור המעוגן בלוח שמשי קבוע בן 364 ימים שראשיתו ביום רביעי בחודש האביב, א' ניסן, ואת יריביהם ראו כבני חושך ההולכים בשרירות לבם ומשנים את לוח השבתות והמועדים על פי תצפית משתנה בירח בשנה בת 354 ימים שאין לה יום קבוע ותאריך קבוע. (היובלים ו 32-38) כוהני בית צדוק ואנשי בריתם, שומרי לוח השבתות השמשי, לוח מועדי דרור ו'מרכבות השמים' (חנוך א עה 3), שהקפידו על הברית ועל דרכי צדק, כונו מאוחר יותר בידי מתנגדיהם בשם צדוקים ומסורותיהם נדחקו לתהום הנשייה.

מסורת בית צדוק, שהתחברה בשעה שהמקדש נחשב בעיניה טמא ומחולל (מימי הכוהנים המתיוונים ומימי הכוהנים החשמונאים בין השנים 175 לפני הספירה ועד 37 לפני הספירה), נדחקה הן מן הזיכרון החשמונאי שנגדו נלחמה במשך מאה ועשרים שנה, הן מן הזיכרון הפרושי שנאבק במסורת בית צדוק לאחר החורבן, בשעה שביקש לכוון סדר חדש, לוח חדש וזיכרון חדש. רבי עקיבא, ששמו נקשר עם סיפור מועד יום הכיפורים ומועד ראש השנה בחודש השביעי (חג שאינו נזכר בתורה בשם זה!) שהיו שנויים במחלוקת בין רבן גמליאל לרבי יהושע בן חנניה (משנה, ראש השנה ב, ט), ושמו נקשר עם שינוי הלוח ללוח ירחי משתנה הנקבע בידי בית דין על פי עדי ראייה (בבלי, ראש השנה כה ע"א), הגדיר את ספרי הכוהנים לבית צדוק, המחזיקים

⁷⁹ סרך היחד, (מהדורת ליכט), עמ' 79-77. לביטוי 'טמא טמא יהיה' השווה הגדרת המצורע בויקרא יג 45-46.

בלוח שמש קבוע ומחושב מראש, המיוסד על דברי המלאכים לחנוך בן ירד, בשם **ספרים חיצוניים** ואסר לקרוא בהם (משנה, סנהדרין י, א). ר' עקיבא היה אף זה שסיפר את סיפור 'ארבעה נכנסו לפרדס' העוסק בהלקאת מייסד הכהונה, חנוך-מטטרון בעל מסורת לוח השבתות השמשי בן 364 הימים, ובהדחתו ממקומו בגן עדן (בבלי, חגיגה יד ע"ב-טו ע"א). אולם ספרים אלה, הקודמים במאות שנים לדורו של רבי עקיבא, מייצגים זיכרון עתיק ימים ומציאות היסטורית ותרבותית מאלפת, הרואה עצמה כממשיכה את העולם המקראי וכנאמנה למסורת הכהנית הנמצאת בתשתיתו. חוגים כוהניים אלה הוסיפו את מסורת חנוך והמלאכים הקשורים במסורת הכהונה הנאמנה לדרכי צדק ותום לב, ונלחמת בדרכי עוול ושרירות לב, ומעניקה כפרה ביום הכיפורים לתמימי דרך שומרי מצוות ה' ושומרי השבתות והמועדים לפי לוח קבוע מראש, השבים מחטאם.

המסורות השונות מלפני הספירה על טומאה וטהרה, הקשורות בהתאמה לחטא העירים ולעליית חנוך לשמים, ללוח הירח וללוח השמש, לבני אור ולבני חושך, למלכיצדק ולמלכירשע, לאוריאל ולעזאזל, לכפרה ולעונש, מגלות זיכרון חלופי ותפיסות שונות של יום הכיפורים מאלה שנקבעו בזיכרון המשותף שעוצב במסורת חכמים אחרי החורבן (משנה, יומא). שרידים ממסורות אלה, הקשורים לחטא מכירת יוסף וליום הכיפורים מזה, ולחנוך מייסד הכהונה וליום הכיפורים מזה, שבו ועלו בספרות ההיכלות שהתחברה אחרי החורבן, והמשיכה מסורות כוהניות שונות בהיכלות השמימיים, שבהם משרת חנוך בן ירד ככהן גדול בשם מטטרון.⁸⁰ בספרות ההיכלות, בדומה למסורת סדר העבודה ליום הכיפורים, נזכר כאמור לעיל גם חטא מכירת יוסף בידי אחיו, בסיפור עשרת הרוגי מלכות, שמצא את מקומו בהיכלות רבתי ובמסורת הפיוט הנקרא ביום הכיפורים, הנודע בשם 'אלה אזכרה'. סיפור זה הפך לחלק ממסורת יורדי המרכבה ומספרות מקדשי השם, שבה נצחוני הרוחני של הנרדף, הנאמן לדרכי הצדק ולחשבון על היסטורי הקשור בעולם המלאכים ובהיכלות עליונים, עולה לאין ערוך על עוצמתו הארצית של הרודף, הנוהג בדרכי רשע ואינו ער לטווח העל היסטורי של הצדק ולחשבונה הארוך של היסטוריה המקודשת. חלקים אחרים ממסורות יום הכיפורים, הקשורים לבחירת שבט לוי, לדמות הכהן הגדול ולזיקתו למסורת חנוך ולמסורת הבריתות, מצאו את מקומם במסורת סדר העבודה ליום הכיפורים.⁸¹ כאמור לעיל בסדר עבודה

⁸⁰ ראו ר' אליאור, 'בין ההיכל הארצי להיכלות השמימיים; התפילה ושירת הקודש בספרות ההיכלות וזיקתן למסורות הקשורות במקדש', תרביץ סד, ג (תשנ"ה), עמ' 380-341; ד' שטקל-בן-עזרא, 'יום הכיפורים, עמ' 141-134. בהיכלות זוטרתיות מתועדת חויה מיסטית של עליה למרכבה הקשורה ביום הכיפורים. ראו סינופסיס לספרות ההיכלות, (לעיל הערה 51) סעיף 424.

⁸¹ על הפיוט הקדום המכונה סדר העבודה הנקרא בתפילת מוסף של יום הכיפורים, שהוא שחזור דרמטי של עבודת הכהן הגדול במקדש, ראו ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כרך ב, עמ' יח-כה; צ' מלאכי, סדר העבודה ליום הכיפורים, אופיו מקורותיו והתפתחותו בשירה העברית, עבודת דוקטור האוניברסיטה העברית ירושלים תשל"ד;

עתיק שנמצא בין מגילות קומראן נאמר: 'חנוך בחרתה מבני אדם'. דמות חנוך-מטטרון המשרת ככהן גדול בהיכל השמימי ביום הכיפורים בזיקה למסורות שביעוניות שונות, מתועדת בלשון רמזים בספרות המדרש, בספרות התרגום שצביונה כוהני, ובספרות המיסטית⁸² ובספרות המאגית בשלהי העת העתיקה.⁸³ אולם כנגדן של מסורות המאדירות את חנוך ואת חיי הנצח שזכה להם בעולמות עליונים, עלתה בספרות חכמים מסורת עוינת הקובעת שחנוך נהרג בראש השנה, בראשון בחודש השביעי, היום בו מתחיל הלוח הירחי שחידשו חכמים אחרי החורבן (ראו בראשית רבה, פרשה כה; ותרגום אונקלוס לבראשית ה 24) ומשכיחה את המסורת שקבעה שחנוך נלקח לשמים בראשון בחודש הראשון, ביום שפתח את לוח השבתות השמשי המתועד במגילות. קיימות אף מסורות מוסלמיות מעוררות תהייה מתקופת הגאונים, המתארות את מנהגי היהודים, וקושרות את חנוך-מטטרון ליום הכיפורים ולזכרו של המקדש החרב.⁸⁴ קודש הקדשים, הקשור לגן עדן, שאליו נכנס הכהן הגדול ביום הכיפורים, מתואר בספרות המיסטית המאוחרת שהתחברה בימי הביניים בתיאורים רבי יופי ואומרי סוד, המדגימים את החיל והרעדה, 'המיסטרים טרמנדוס'⁸⁵ או את ה'רעדודיה'⁸⁶ שבמגע עם הקודש: 'אמר רבי אבא [...] לפני ולפנים הוא דוגמתו של גן עדן, וכשנכנס הכהן לשם נכנס בנשמה ולא בגוף. באימה ביראה

הנ"ל, בנועם שיח: פרקים מתולדות ספרותנו, לוד 1983, עמ' 113-46; 'י יהלום, 'אז באין כלי': סדר העבודה הארץ ישראלית הקדום ליום הכיפורים (לעיל הערה 33).

⁸² ראו סינופסיס לספרות ההיכלות (לעיל הערה 51), סעיפים 389--390, 398—399.

⁸³ ראו: השבעה מהגניזה: 'אשבעית עליך מטטרון אהוב וחביב מכל בני מרומא עבד נאמן לאלוהי ישראל כהן גדול ראש הכהנים שיש לך שבעים שמות ושמן כשם רבך' L. Schiffman and M. D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Geniza*, Sheffield 1992, pp. 145-147.

⁸⁴ ראו דברי ההוגה המוסלמי מקורדובה אחמד אבן חזם (994-1064), Ibn Hazm, מחבר ספר הפולמוס המוסלמי הראשון המתפלמס נגד היהודים ותורתם ב'ספר ההבחנות בין הדתות, הדעות והכתות' [כתאב אלפצל פי אלמלל ואלאהוא ואל-נחל], א, קהיר 1902, עמ' 223-224]: 'וכן הם אומרים בחגם החל בעשרה בחודש אוקטובר, הוא תשרין אלאוול, וכשהם מביעים את כעסם ורוגזם על אללה יתעלה על אשר הזניחם ולא נתן להם את המגיע להם ממנו – הם אומרים, קללת אללה עליהם: שמטטרון – ופירושו האל הקטן, כדי לבזות ולהשפיל את רבונם יתעלה – יקום ביום הזה, ימרוט שערו ויאמר: "אוי לי כי החרבתי את ביתי והפכתי בני ליתומים, קומתי שחה ולא אישרנה עד שאבנה את ביתי ..." ראו להקשר ההיסטורי של הדברים: חנה שמש, 'אלרד עלא אבן אלנגרילה' מאת מחמד אבן חזם, בתוך: חוה לצרוס יפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות: היהודים בקרב שכניהם המוסלמים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 113.

⁸⁵ רודולף אוטו, הקדושה, על הלא רציונלי באידיאת האל ויחסו לרציונלי, תרגמה מגרמנית מרים רון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 17-18.

⁸⁶ ראו לעיל הערה 75.

ברתת בזיע בנקיות בטהרה והכרובים עומדים שם שוערים כדוגמת אותם הכרובים העומדים בשערי גן עדן. זכה הכוהן – נכנס שם בשלום, לא זכה – מבין שני הכרובים יוצא להב וישרף וימות בפנים'. (זוהר חדש, בראשית, דף לד ע"ב).⁸⁷ לא רק הכהן הגדול והכרובים נזכרים במסורת המיסטית חוצת הגבולות על יום הכיפורים, שראשיתה מצויה בדברי הכוהן בן סירא, שנכתבו בראשית המאה השנייה לפני הספירה, כשכוהני בית צדוק כיהנו בקודש: 'מה נהדר בהשגיו מאהל, ובצאתו מבית הפרוכת. ככוכב אור מבין עבים' (בן-סירא נ 6-7),⁸⁸ ובברכות לכהן הגדול בסרך הברכות, הפותחות בלשון נשגבת: 'ואתה כמלאך פנים במעון קודש/ וכבוד אלוהים לפניכה/ ותפארתו עליך תהיה סביב/ משרת בהיכל מלכות/ ומפיל גורל עם מלאכי פנים/ ועצת יחד עם קדושים ל[מט]עת עולם/ ולכל קצי נצח',⁸⁹ אלא גם דמויותיהם של עזזאל ובליעל מצויות בספרות המדרש ובספרות הקבלה בגלגולים שונים רבי משמעות שקצרה היריעה מלדון בהם. אולם דומה שניתן לומר על שרידים נשכחים אלה של ייצוגי החיים והמוות, הכפרה והשחת, הנצח והכאוס, הסדר האלוהי והכוחות המאיימים עליו להחריבו, המבליחים מן העבר במגילות גנוזות ובכתבי יד נשכחים, את דבריו המהדהדים של תומס מאן: 'עמוקה היא באר העבר, האין עלינו לכנותה באר ללא תחתית! אכן ללא תחתית היא אם ואולי רק אם עבר פירושו רק עברה של המהות האנושית [...] ככל שנעמיק להטיל את משקלות האומדן, ככל שנחדור ונידחק למעמקי העולם התחתון של העבר, כן נגלה שיסודותיה המוקדמים ביותר של האנושות, תולדותיה ותרבותה, עמוקים הם לאין חקר'.⁹⁰

⁸⁷ יי תשבי, משנת הזוהר, ירושלים תשכ"ה, ב, עמ' רד, והשוו זוהר, ח"ג, סז ע"א.

⁸⁸ ספר בן סירא (לעיל הערה 76), ירושלים תשל"ב, עמ' שמא ועיינו שם התיאור הרחב של הכוהן הגדול.

⁸⁹ סרך הברכות, דף 4, שורות 25-26 (יי ליכט, מגילת הסרכים, לעיל הערה 22), עמ' 284-285.

⁹⁰ תומס מאן, יוסף ואחיו, תרגם מ' אבי שאול, תל אביב 1988.